

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854, OMUİFD Haziran 2025, 58: 49-76

Zeccâcî'nin El-Cumel İsimli Eserine Yapılan Eleştiriler: İslâhu'l-Halel Örneği

Criticisms Of Al-Zajjaj's Al-Jumal: The Example Of
İslâh Al-Halal

Öğr. Görevlisi Muhammed Ali BÜYÜKKELEŞ¹

¹Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun
• buyukkeles2742@gmail.com • ORCID > 0000-0002-0154-5817

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 15 Mart/March 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 28 Nisan/April 2025

Yıl/Year: 2025 | **Sayı – Issue:** 58 | **Sayfa/Pages:** 49-76

Atıf/Cite as: Büyükkeleş, M. A. "Zeccâcî'nin El-Cumel İsimli Eserine Yapılan Eleştiriler: İslâhu'l-Halel Örneği"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 58, Haziran 2025: 49-76.

ZECCÂCÎ'NİN EL-CUMEL İSİMLİ ESERİNE YAPILAN ELEŞTİRİLER: İŞLÂHU'L-ĤALEL ÖRNEĞİ

ÖZ

Endülüslü dil alimi olan Baṭalyevisî, Zeccâcî'nin el-Cumel isimli eserine İşlâhu'l-ḥaleli'l-vâkı' fi'l-cumeli'z-Zeccâcî isimli bir şerh çalışması yapmıştır. Müellif bu şerh çalışmasını daha ziyade el-Cumel isimli eserde gördüğü hataları eleştirmek üzere yazmıştır. Çalışmamızda ilk olarak Zeccâcî ve el-Cumel isimli eseri hakkında kısa bilgiler verildikten sonra Baṭalyevisî'nin hayatı ve İşlâhu'l-ḥaleli'l-vâkı' fi'l-cumeli'z-Zeccâcî adlı eseri incelenmiştir. Ardından Baṭalyevisî'nin Zeccâcî'ye yönelttiği isim, fiil ve harf kavramlarının tanımlarına yönelik eleştirileri tartışılmıştır. Bu tanımlar ele alınırken öncelikle Baṭalyevisî'nin eleştirileri ve eleştiriye neden olan sebepleri zikredilmiş ve Baṭalyevisî'nin eleştirilerinin doğruluğu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Daha sonra Baṭalyevisî'nin benimsediği ve alternatif olarak sunduğu tanımlar irdelenerek bu tanımlardan isabetli olanlar tarafımızca tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece Baṭalyevisî ve eseri hakkında kapsamlı bir değerlendirme ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İsim, Fiil, Harf, Tanım, Baṭalyevisî.

CRITICISMS OF AL-ZAJJĀJĪ'S AL-JUMAL: THE EXAMPLE OF İŞLÂH AL-ĤALAL

ABSTRACT

Baṭalyawsî, an Andalusian linguistic scholar, wrote a commentary on al-Zajjājī's al-Jumal entitled İşlâḥ al-ḥalali al-wâkı' fi al-Jumal al-Zajjājī. The author wrote this commentary mainly to criticize the mistakes he saw in al-Jumal. In our study, firstly, brief information about al-Zajjājī and his work al-Jumal is given, then Baṭalyawsî's life and his work İşlâḥ al-ḥalali al-wâkı' fi al-Jumal al-Zajjājī are analyzed. Thereafter, Baṭalyawsî's criticisms of al-Zajjājī's definitions of nouns, verbs, and letters are discussed. While discussing these definitions, firstly, Baṭalyawsî's criticisms and the reasons for criticism were mentioned, and the accuracy of Baṭalyawsî's criticisms was tried to be evaluated. Then, the definitions that Baṭalyawsî adopted and offered as alternatives were analyzed, and we tried to identify the correct ones among these definitions. Thus, a comprehensive evaluation of Baṭalyawsî and his work has been attempted.

Keywords: Name, Verb, Letter, Definition, Baṭalyawsî.

GİRİŞ

Temelleri hicri birinci asırda Ebu'l-Esved ed-Duelî^[1] (öl. 69/688) tarafından atıldığı kabul edilen nahiv ilmi^[2] zaman içerisinde hızlı bir şekilde gelişmeye devam etmiştir. Birbiri ardına gelen Arap dili ve edebiyatı âlimleri bu dilin sarf, nahiv ve belagat gibi farklı alanlarında eserler vermiştir. Bu eserlerden bir kısmı belli bölgelerde okunup medrese müfredatına eklenirken bir kısmının ünü bulunduğu bölgeyi aşmış, pek çok coğrafyada rağbet edilen bir eser haline gelmiştir. Dil alanındaki bu eserlere gördüğü rağbet nispetinde diğer dil bilginleri tarafından şerh, hâşiye, tenkit vb. çalışmalar yapılmıştır. Yapılan her çalışma eserlerin değerine değer katmış ve günümüze kadar ulaşmış daha fazla okuyucu kitlesiyle karşılaşmasında büyük rol oynamıştır. Zeccâcî'nin *el-Cumeli'l-Kubrâ* isimli eseri de Arap dili grameri alanında yazılmış, şöhreti kıtalara yayılarak on binlerce okuyucuya ulaşmış önemli eserlerden biridir.

Şerh ve hâşiyelerin, müellifin ana metindeki anlaşılması güç ibarelerini açıklama, müellifin kitabını özet hale getirerek ezberlenmesini kolaylaştırma gibi amaçlarla hazf ettiği kelimeleri takdir etme, kuralları okuyucunun zihnine daha belirgin bir şekilde yerleşmesi ve öğrenimi kolaylaştırmak için örneklendirme, başka dil bilginlerinin görüşleriyle kıyaslama, yanlış anlaşılmaya muhtemel yerlerde izahlar yapma, eksik bırakıldığı düşünülen ibareleri tamamlama, şârihin müellifle aynı görüşte olmadığı yerlerde eleştiride bulunma gibi genel hususiyetleri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra eleştiri özelinde yazılmış şerhler de vardır. Batalyevsi'nin (öl. 521/1127) Zeccâcî'nin mezkur eserine yazmış olduğu *Işlahu'l-haleli'l-vâkı' fi'l-cümel li'z-Zeccâcî* isimli eseri de eleştiri özelinde yazılmış bir şerh kitabıdır.

Arap dili ve edebiyatı ile ilgili yazılmış eserlerin birçoğunda, eseri kaleme alan müellif tarafından kendi çağında yaşayan yahut kendisinden önce yaşamış bilginlere yapılan eleştirilerin olduğu görülmektedir. Esasında eleştirinin bir bilim dalının gelişiminde pek çok katkısı bulunmaktadır. Bir konuya yapılan isabetli eleştiriler o konudaki hataların düzeltilerek zamanla gelişip tekâmüle ulaşmasını sağlamaktadır. Bununla beraber eleştiri, eleştirilen kimseye yahut esere verilen değeri de göstermektedir. Çünkü kıymet ifade etmeyen eserler genellikle eleştiriye layık görülmemekte ve tarihin tozlu sayfaları arasında kaybolup gitmektedir.

[1] Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin bu ilmi Ali b. Ebî Tâlib'den öğrendiği kaynaklarda rivayet edilmektedir. Bkz. Cemâluddin Ebu'l-Hasen Ali İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'an enbâhi'n-nuḥāt*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim (Kâhire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1982), 1/40.

[2] Abdu'l-Hay b. Ahmed b. Muḥammed ibnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*, thk. Maḥmûd Arnâût (Beyrût: Dâru İbn Keşir, 1986), 1/297; Ebû Sa'îd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Aḥbâru'n-naḥviyyine'l-başıyyîn*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî - Muhammed 'Abdulmun'im Ḥafâcî (Kâhire: Muştafâ el-bâbî el-halebî, 1966), 11;

Çalışmada incelenecek olan *İşlâhu'l-Halel* isimli eser -kaynaklarda da isimlendirildiği üzere- genel anlamıyla bir şerh olarak değerlendirilse de yoğun eleştiri barındırması bakımından *el-Cumel'e* yazılmış müstakil bir eleştiri kitabı olarak değerlendirilmesi mümkündür. Batalyevsî'nin bütün eleştirilerini değerlendirmek çalışmanın kapsamını aşacağı için yalnızca isim, fiil ve harf kavramlarının tanımlarına yaptığı eleştiriler ele alınacaktır.

Yapılan bu çalışmada Batalyevsî'nin *el-Cumel* üzerine yazmış olduğu şerh çalışması değerlendirilecektir. Kitap hakkında bilgilerin görüşleri, kitabın diğer *Cumel* şerhleri arasındaki yeri, içeriği, üslubu, dili, vb. bilgilere yer verilecektir. Ardından Batalyevsî'nin tenkit ettiği meseleler içerisinde isim, fiil ve harf tanımları ele alınacaktır. Meseleler ele alınırken Batalyevsî'nin yaptığı itirazlara yer verilecek ve bu itirazlar incelenecektir. Bu inceleme esnasında konu hakkında başka dil bilgilerinin görüşlerinden istifade edilecek ve böylece yapılan eleştirilerin isabet değeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Batalyevsî'nin bu eseri, telif edildiği dönemden itibaren zaman zaman bazı müellifler tarafından atıf konusu yapılmıştır. Günümüzdeki akademik çalışmalarda da esere çeşitli vesilelerle değinildiği görülmektedir. Ancak buna rağmen, söz konusu eserin ve muhtevasının müstakil bir şekilde ele alındığı, kapsamlı bir incelemeye tabi tutulduğu bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu yönüyle, mevcut araştırma Batalyevsî'nin eserinin tanıtılması ve ilmî değerinin ortaya konulması bakımından önemli bir katkı niteliği taşımaktadır.

Kitap ve içeriğinde ele alınan meselelere geçmeden önce, eserin temel aldığı kaynaklardan biri olan Zeccâcî'nin *el-Cumel* adlı eseri ile müellif Batalyevsî hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Bu ön bilgiler, eserin ilmî arka planını ve yazarın yaklaşımını daha sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek adına önem arz etmektedir.

Zeccâcî ve el-Cumel İsimli Eseri

Doğum tarihi ve ailesi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan Ebu'l-Kâşım Abdurrahmân b. İşhâk ez-Zeccâcî,^[3] hocası olan Zeccâc'a (öl. 311/923) yakınlığı ve sürekli yanında durması sebebiyle kendisine nispet edilerek tanınmıştır. İlmî kültürü oldukça zengin, yöneticilerin ilme ve ilim adamlarına önem verip maddi ve manevî desteklediği bir ortamda yetişen Zeccâcî kendisinden önceki dil bilgillerinden de fevkalâde yararlanmış, eserlerini okumuş, okutmuş ve kendisi de birçok eser telif etmiştir. Kendisinin Kûfe ve Basra ekollerini mezceden birisi olduğu

[3] Künyesine ek olarak “es-Saymerî, en-Nahvî, en-Nehâvendî, el-Bağdâdî” gibi farklı ilaveler de yapılmıştır. Bkz. Omer Ferruh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabi* (Beyrut: Dârû'l-ilm li'l-melâyîn, 1979), 3/124; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 160.

söylense de^[4] bazı kaynaklar onun Basra ekolunu benimsediğini zikretmektedir.^[5] Kendi eserlerinde kullandığı bazı ifadeler de bunu desteklemektedir.^[6] İbnu's-Serrâc (öl. 316/929), Ahfeş el-Aşgar (öl. 316/928), İbn Dureyd (öl. 321/933) gibi dil bilginlerinden de ders alan Zeccâcî'ye Arapçaya olan vukûfiyeti sebebiyle^[7] “Şeyhu'l-‘Arabiyye” lakabı verilmiştir.^[8] Arap dili ve edebiyatı alanında büyük bir şöhret elde eden Zeccâcî hicri 337 senesinde^[9] Taberiyye’de vefat etmiştir. Arap dili ve edebiyatı başta olmak üzere pek çok alanda -bir çoğu günümüze ulaşmasa da- yirmiyi aşkın eser bırakan Zeccâcî ilme büyük bir katkı sağlamıştır. *El-Cumelu'l-Kubrâ* isimli eseri de bu eserlerden biridir.^[10]

Arap dili ve edebiyatı alanında “el-Cumel” ismiyle yazılan beş kitap bulunmaktadır. Bu kitapların ilki Halîl b. Aḥmed’e (öl. 175/791) aittir. Halil, Arapça’nın gramerine dair başlıca konuları ihtiva etmesi sebebiyle kitabına bu ismi verdiğini belirtmiştir^[11] Ondan sonra gelen bazı dilciler de onun bu isimlendirmesini bir gelenek edinmiş ve kitaplarına el-Cumel ismini vermişlerdir. Bu geleneği takip eden Zeccâcî’nin *el-Cumel* isimli eseri büyük bir şöhrete ulaşmış, Mısır, Hicaz, Fas, Yemen ve Şam ehli tarafından İbn Cinnî’nin (öl. 392/1002) *el-Lum’a* ve Ebû Ali

[4] Musa Yıldız, “Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/175.

[5] Muhammed et Tañtâvî, *Neş’etu'n-nahvi ve târihu eşheri'n-nuhât*, thk. Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İsmâil (Mektebtu ihyâi't-turâşi'l-‘Arabi, 2005), 142.

[6] Bekir Tuna, *ez-Zeccâcî ve İştikâku Esmâillâh Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 36.

[7] Zeccâcî bazı nahiv istilahlarının oluşmasına katkı sağlamıştır. Örneğin “niyabe” kavramını ilk kendisinin kullandığı söylenir. Bkz. Mustafa Kartal, “Arap Dilinde Niyâbe, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (2021), 151.

[8] Ebû ‘Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Aḥmed b. ‘Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* (Kâhire: Dâru'l-İhâdis, 1427/2006), 12/68.

[9] Vefat tarihi hakkında farklı rivayetler olmakla beraber İslâm Ansiklopedisi hicri 337 tarihini esas almıştır. Bkz. Yıldız, “Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım”, 44/175.

[10] Burada verilen bilgiler ve daha fazlası için bkz. Şemsuddîn ez-Zehebî, *el-İber*, thk. Ebû Hâcîr Muhammed es-Sa’îd Besyûnî (Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-‘ilmiyye, ts.), 2/60; Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Manşûr el-Mervezî es-Sem’ânî, *el-Ensâb*, thk. ‘Abdurrahman b. Yahyâ (Haydarabad: Dâiratu'l-Me’ârifî'l-‘Osmâniyye, 1382/1962), 6/272; Yusuf b. İlyân b. Mûsâ Serkis, *Mu’cemu matbu’atu'l-‘Arabiyye ve'l-mu’arrabe* (Mısır: Matba’atu serkis, 1928), 964; Muhammed b. el-Ḥasen b. ‘Ubeydullah ez-Zubeydî, *Ṭabekātu'n-nahviyyin ve'l-luğaviyyin*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim (Daru'l-me’ârif, ts.), 119; Ebû'l-Ḥasen ‘Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Omer ‘Abdusselâm Tedmurî (Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-‘Arabi, 1417/1997), 5/194; Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Muhammed İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrût: Dâru'l-ma’rif, 1978), 118; Brockelmann Carl, *Târîhu'l-edebi'l-‘Arabi*, çev. Dr. Abdu'l-Halîm en-Neccâr (Kâhire: Dâru'l-meârif, 1977), 2/173; Ebû Ṭâhîr Muhammed b. Ya’kûb el-Firûzâbâdî, *el-Bulğa fi terâcimi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğa* (Dâru sa’dî'd-dîn, 2000), 180; İsmâil b. Muhammed el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-‘arifin esmâu'l-muelliḥin ve âşâru'l-muşanneḥin* (İstanbul: Vekâletu'l-me’ârif, 1951), 1/513; Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Ḥasen İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. ‘Amr b. Ğurâme el-‘Amravî (Dâru'l-fıkr, 1995), 34/34/204.

[11] M. Sadî Çöğenli, “el-Cümelü'l-Kübrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/114,115.

el-Fârisî'nin (öl. 377/987) *el-İdâh* isimli eserleri çıkana kadar okunup mütâlaa edilmiştir.^[12] Okuyan herkesin mutlaka bir fayda edindiğini söyleyen kaynaklar, kitabın bu şöhretini ve faydasını müellifin kitabı Mekke'de tasnif edip her bâbı yazdıktan sonra tavaf ederek okuyanları faydalandırması için Allah'a dua etmesine bağlarlar.^[13] *El-Cumel*, yukarıda ismi geçen iki eser çıktıktan sonra da şöhretini devam ettirmiş, tarih kitaplarında "*el-Cumel ile bilinen*"^[14], "*el-Cumel'in musannifi*"^[15] gibi kitabına nispet edilerek tanıtılmıştır. Bu meşhur eser üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bazı kaynakların, yazılan şerh sayısının yüz yirmiyeye ulaştığını söylemesi^[16] birtakım araştırmacılar tarafından abartılı bulunsa da^[17] bu sayı çokluktan kinaye kabul edildiğinde eser üzerine yazılan şerhlerin çokluğunu belirtmektedir.^[18]

Batalyevsî ve İşlâhu'l-ḥalelî'l-vâkı' fi'l-cumel İsimli Eseri

Hicri 444 senesinde Batalyevs'te^[19] dünyaya gelen İbnu's-Sîd el-Baṭalyevsî,^[20] ailesinin kökü aslen Şilb'e^[21] dayansa da doğup büyüdüğü Batalyevs'e nispet edilmiştir. İlk öğrenimini babası ve ağabeyinden alan Baṭalyevsî, daha sonra çeşitli hocalardan kıraat, lügat ve hadis gibi ilimlerde dersler alarak tahsilini derinleştirmiştir. Yaşadığı dönemde siyasî olarak küçük emirliklere bölünmüş olan Endülüs coğrafyasında, bu emirliklerin bir kısmını dolaşmış; bazı emirlerle ilmî ve şahsî düzeyde temas kurmuş, onlardan itibar ve takdir görmüştür. Fakat daha sonra devlet ricali ile beraber olmanın kendisine yarar sağlamayacağı hatta belki zararına sebep olacağı düşüncesiyle bu ilişkilerden uzaklaşmış ve kendisini ilme, okuma, okutmaya ve eser yazmaya adanmıştır.^[22]

[12] İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/161.

[13] 'Alî b. Suleymân el-Yâfi'î, *Mirâtu'l-Cenân* (Beyrut: y.y., 1417/1997), 2/249; Ebu'l-'Abbâs Şemsu'd-Din Ebû Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrût: Dâru's-şadr, 1900), 3/136.

[14] İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1/99.

[15] İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1/80.

[16] Yâfi'î, *Mirâtu'l-cenân*, 2/249.

[17] Ali Tefvîk Hamed bu sayının son derece mübalağalı olduğunu belirtir ve eserin kırk bir şerhi olduğunu belirterek şerhleri şarihleriyle beraber isimlerini zikreder. Bkz. Çöğenli, "el-Cümelü'l-Kübrâ", 8/115.

[18] El-Cumel'in ünü halen devam etmektedir. Nitekim Bekir Tuna kitabın Irak'ta Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde 1. sınıflara ders kitabı olarak okutulduğunu belirtmiştir. Tuna, *ez-Zeccâf ve İştîkâhu Esmâillâh Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*, 18.

[19] Portekiz ile İspanya arasında önemli bir mevkiye bulunan bugün ki adıyla Badajoz olarak bilinen bir şehir.Bkz. Rıza Kurtuluş, "Batalyevs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/137.

[20] İsmi Baṭalyūs şeklinde okunduğu da söylenmiştir. Bkz. Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrût: Dâru's-şadr, 1995), 3/33.

[21] Bugün ki adıyla "Silves".Bkz. Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/213-218.

[22] Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Baṭalyevsî, *el-İnşâf*, thk. Muhammed Rıdvân

Çok sayıda âlimin yetiştiği ünlü bir ilim merkezi^[23] olan Bataleyevs'ten gelen İbnu's-Sîd, ilminin derinliği, aklının üstünlüğü, müstesna zekâsı ve çeşitli konulardaki derin kavrayışı sayesinde bu unvanla öne çıkmıştır. “Bataleyevs” unvanını taşıyan pek çok âlimin varlığına rağmen, o kendini göstermiş ve akranlarını gölgede bırakmıştır.^[24] Aynı zamanda bir şair^[25] olan Bataleyevsî, lügat, hadis, fıkıh, felsefe, mantık gibi birden çok alanda ilim tedrisatında bulunmuştur.^[26] Hicri 521 senesinde vefat etmiş, arkasında ise on beş tanesi Arap dili ve edebiyatı alanında olmak üzere çok sayıda eser bırakmıştır.^[27] Arap dili ve edebiyatı alanında bıraktığı eserleri şöyle sıralayabiliriz:

1. *el-Muşelles*: Aynı harflere, aynı vezne ve aynı tertibe sahip olmasına rağmen birinci yahut ikinci harfinde meydana gelen hareke değişikliği sebebiyle üç farklı okunuşa sahip olan kelimeler literatürde müselles olarak isimlendirilmektedir.^[28] Bataleyevsî'nin eseri de bu kelimeleri derleyen eserlerden biridir. Eser iki ciltten müteşekkildir.^[29]
2. *el-İktidâb fî şerhi edebi'l-kuttâb*: İbn Kuteybe'ye (öl. 276/889) ait *Edebu'l-kâtib* isimli eserin şerhidir.
3. *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse ve hiye 'z-zâ' ve 'd-dâd ve 'z-zâl ve 'ş-şâd ve 's-sîn*^[30].

ed-Dâye (Dimesk: Dâru'l-fikr, 1987), 10-13; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/97,98; Ahmed b. Yahyâ b. 'Umeyra Ebû Ca'fer ed-Dabî, *Buğyetu'l-multemis* (Kâhire: Dâru'l-kuttâbi'l-'Arabî, 1967), 337; Ebû'l-Kâşım Halef b. Abdülmelik İbn Beşkuvâl, *eş-Şilatu fî târihi eimmeti Endulus*, thk. es-Seyyit Attâr el-Huseynî (Mektebetu'l-hâncî, 1955), 282; Mehmet Reşit Özbalkıç, “Bataleyevsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/138; Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrût: Daru's-şâdr, ts.), 1/185.

[23] Bu künyeye sahip başka bilgiler için bkz. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *İrtişâfu'd-darb min lisâni'l-'Arab*, thk. Receb 'Osmân Muhammed (Kahire: y.y., 1418/1998), 2/745; İbn Beşkuvâl, *eş-Şıla*, 147.

[24] Ebû'l-Faḍl 'İyâd b. Mûsâ b. 'İyâd el-Yahsubî, *el-Gunyetu fî suyûhi Kâdi 'İyâd*, thk. Mahir Zuhayr Cerâr (Beyrût: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1982), 158,159; Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Bataleyevsî, *el-İktidâb fî şerhi edebi'l-kuttâb*, thk. Mustafa es-Sekkâ - Hâmid Abdulmecid (Kâhire: Dâru'l-kutubi'l-Mısiyye, 1996), 5,6; Ebû'l-'Abbâs Şihâbuddîn 'Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Makkarî, *Ezhâru'r-riyâd fî ahbâri'l-Kâdi 'İyâd*, thk. Muştafâ es-Sekkâ vd. (Kahire: Maḥba'atu lucneti't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr, 1358/1939), 3/105.

[25] İbn Beşkuvâl ona ait beyitler de zikreder. Bkz. İbn Beşkuvâl, *eş-Şilatu*, 282.

[26] Muhammed Abdullah 'İnân, *Devletu'l-İslâm fî'l-Endulus* (Kâhire: Mektebetu'l-hâncî, 1990), 3/455; Bataleyevsî, *el-İktidâb*, 5,6.

[27] Özbalkıç, “Bataleyevsî”, 5/138,139.

[28] Örneğin *ز* kelimesi ilk harfi dammeli, fethalı ve kesralı olmak üzere üç farklı okunuşa sahip olması sebebiyle müselles olarak isimlendirilir.

[29] Bataleyevsî'nin bu eseri diğer müselleslerden kelimelerin alamlarını detaylıca zikretmesi, Kur'an'dan, şiirlerden, Arap kelimelerinden örnekler vermesi açısından farklıdır. Eserinde 831 adet müselles kelimeye yer vermiştir.

[30] Eserin ismi İslam Ansiklopedisinden alınmıştır. Fakat *Vefeyâtu'l-a'yân* yazarı bu harflerden “ez-za” yerine “et-tâ” zikreder. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/96.

4. *Şerhu Saḳṭi 'z-zend*: el-Ma'arrî'nin (öl. 449/1057) divanının şerhidir.
5. *Şerhu'l-muhtâr min Luzûmiyyâti Ebi'l-'Alâ'*: el-Ma'arrî'nin *Luzumiyyât* isimli divanından seçmeler yaparak yaptığı bir şerh çalışmasıdır.
6. *Kitâbu'l-mesâ'il ve'l-ecvibe*: Kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları topladığı bir eserdir. Sorular dil, edebiyat ve tefsir ağırlıklıdır.
7. *Mesâilu menşûratun fi'n-naḥv*.
8. *el-İntişâr mimmen 'adele 'ani'l-istibşâr*.
9. *el-Kurṭ 'ale'l-Kâmil*: Muberrred'in (öl. 286/900)
10. *el-Kâmil* isimli eserine yaptığı şerhtir.
11. *el-İsm ve'l-müsemma*.
12. *Şerhu faṣṣihi ṣa'leb*.
13. *Şerhu'l-Cumel fi'n-naḥvi li'l-Curcânî*.
14. *Şerhu dîvânî'l-Mutenebbî*.
15. *el-Hulel fi şerhi ebyâti'l-Cumel*.
16. *İşlâhu'l-ḥaleli'l-vâkı' fi'l-Cumel*.^[31]

Kaynaklarda ismi *el-Hulel*^[32] *fi eḡâlîti'l-Cumel* şeklinde de geçmekte olan bu kitap Batalyevsî'nin *el-Cumel* için yazmış olduğu tenkit ağırlıklı bir şerhtir. Şerh, *el-Cumel* üzerine yazılan şerhlerin en iyisi olarak nitelendirilmiştir.^[33] Batalyevsî, kitabı yazış amacını mukaddimesinde “Benim amacım kitaptaki hatalara, içindeki

[31] Kaynaklardan tespit edebildiğimiz eserler bunlardır. Bkz. Maḳḳarî, *Ezhâru'r-riyâd*, 3/102; Suyûtî, *Buḡyetu'l-vu'ât*, 2/56; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 19/533; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/96; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/142; Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-Aḥlâm* (Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 2002), 4/123; 'Înân, *Devletu'l-İslâm fi'l-Endulus*, 3/469; Abdullaṭîf b. Muhammed b. Muṣṭafâ Riyâd Zâde, *Esmâi'l-kutub*, thk. Muhammed et-Tuncî (Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1983), 49; Özbalkıç, “Batalyevsî”, 5/139; Muṣṭafâ b. Abdillâh Kâtib Celebî, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn* (Baḡdât: Mektebetu'l-muşennâ, 1941), 2/1/602; Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sid el-Batalyevsî, *İşlâhu'l-ḥaleli'l-vâkı' fi'l-cumel li'z-Zeccâci*, thk. Ḥamza Abdullah Neşratî (Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-'ilmiyye, 2003), 10-14.

[32] Bazı kaynaklarda “el-Ḥalel” şeklinde geçmektedir. Bkz. Şalâhuddîn Ḥalîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyat*, thk. Aḥmed Arnaûṭ (Beyrût: Dâru iḥyâi't-turâs, 2000), 1/17/308; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/96; İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 6/106.

[33] Kâtib Celebî, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1/604.

problemlili sözlerle dikkat çekmektir. Zeccâcî doğru olmayan birtakım esaslar koymuş ve tercih edilmeyen şeyleri ön plana çıkarmıştır. Bazen de farkında olmadan tenakuza düşmüştür."^[34] şeklinde ifade etmektedir.

Batalyevsî'nin yaptığı bu şerh/tenkit çalışması ilk bakışta –yukarıdaki alıntılar sebebiyle de- sanki Zeccâcî'de bulunan bir eksikliği meydana çıkarmak amacıyla yapılmış zannedilebilir. Fakat eserin mukaddimesi incelendiğinde Batalyevsî'nin böyle bir amacı olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Batalyevsî -muhtemel yanlış anlaşılmayı önlemek maksadıyla- mukaddimede Zeccâcî'ye olan hayranlığını dile getirir, onun Arap dili ve edebiyatı alanında "imam" olduğunu vurgular. Kendi nazarınca tespit etmiş olduğu hataları ise onun insan olmasına bağlar.^[35]

Batalyevsî kitabın mukaddimesinde kendisinden önce bazı kimselerin *el-Cumel*'e eleştirilerde bulunduğunu söyler.^[36] Fakat yaptığımız araştırma sonucunda müstakil bir tenkit kitabına rastlamış değiliz. Muhtemelen bazı bilgilerin telif ettikleri muhtelif kitapların içerisinde yer alan eleştirilerden bahsetmektedir.

Müellif kitabı her ne kadar gördüğü hataları ve sıkıntılı ibareleri düzeltmek için yazdığını belirtse de aslında hatalı görmediği fakat itiraz yapılabileceğini düşündüğü yerlerde de muhtemel itirazlara cevap verip açıklamalarda bulunmuştur.^[37] Yine bazı yerlerde Zeccâcî'nin sözünü aktardıktan sonra örnekler zikretmiş, konuyla ilgili çeşitli rivayetlere yer vermiş fakat herhangi bir eleştiride bulunmamıştır.^[38] Bundan dolayı kitabı tamamen bir tenkit kitabı olarak değerlendirmek de doğru olmayacaktır.

Batalyevsî'ye göre Zeccâcî, bazı meseleleri ele alırken ifadesinde eksiklik ya da kapalılığa yer vermiştir. Bu tür ifadeler, yer yer Zeccâcî'nin aslında benimsemediği bir görüşü savunuyormuş izlenimi uyandırmakta ve metnin doğru anlaşılmasını güçleştirmektedir. Batalyevsî bu gibi meselelerde -Zeccâcî'nin asıl görüşü tespit edilemediği için doğrudan görüşüne değil - fazla icaz yapması sebebiyle- ifade tarzına itirazda bulunur. Nitekim doğru kullanılmayan icaz, anlamın bozulmasına sebebiyet verecektir. Batalyevsî böyle yerlerde, ibarelerde eksik gördüğü kelimeleri metne ekleme gibi birtakım tasarruflarda bulunarak kendince doğru olan görüşü ortaya koyup, lafzın zâhirinden anlaşılan yanlış görüşü tenkit eder.^[39]

[34] Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 19.

[35] Bununla beraber sanki Zeccâcî'ye sitem etmektedir. Nitekim onu icaz yaparken aşırıya kaçmakla, gelişi güzel söz söylemekle, sözün iyisini kötüsünü ayırmamakla, gelecek itirazları hesaba katmakla itham eder. Bkz. Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 19.

[36] Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 19.

[37] Bu durumun bir örneği olarak 3. Meseleye bakılabilir. Bkz. Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 37.

[38] Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 287.

[39] Bunun bir örneği olarak bkz. Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 45,61,215.

Müellifin şerh çalışmasında izlediği yöntem şöyle özetlenebilir: İlk olarak Zeccâci'nin açıklık getirmek istediği sözünü “قال أبو القاسم” diyerek zikreder. Kendi açıklamasını ise “قال المفسر” ifadesiyle başlayarak aktarır. Özellikle ıstilahî kavramların tanımıyla ilgili meselelerde konuyu daha kapsamlı bir şekilde ele aldığı görülmektedir. Bu meselelerde Zeccâci'nin sözünü eleştirdikten sonra başka dil bilginlerinin konu hakkındaki görüşlerini aktarır ve bu görüşleri de değerlendirmeye tabi tutar. Bazen onların sözlerinden birini doğru kabul ederken bazen kendisi farklı bir görüş ileri sürer. Bazı meselelerde ise konuyu gayet yüzeysel ele alır ve sözü uzatmadan doğrudan itirazını dile getirir.

Müellif kitabını akıcı, kolay ve anlaşılır bir dille yazmıştır. Meseleleri ele alırken konuyu muhatabına net bir şekilde ifade eder, eleştiri nedenini açıkça belirtir ve gerekli yerlerde örneklemelerde bulunur. Kendi görüşünü desteklemek için akli ve naklî deliller kullanmasının yanı sıra mütekaddim dil bilginlerinin görüşlerine de sık sık yer verir.

Müellif çalışmasını bâb ve meselelere ayırarak yapmıştır. Eğer ele aldığı bâbda birkaç meseleye değinecekse bâbın içinde “mes'ele” şeklinde alt başlık verir ve konuyu bu alt başlık altında ele alır. Fakat o bâb içerisinde tek bir konu hakkında izahat yapacaksa “mes'ele” alt başlığını vermemiş, doğrudan bâbın altında konuyu işlemiştir. Bâblarda ilk ele alacağı mesele için “mes'ele” alt başlığını vermemiştir. Örneğin bir bâbda üç meseleye değinecekse ilk mesele için alt başlık vermez geri kalan iki mesele için alt başlık verir. Muhakkik mukaddimesinde eserin atmış sekiz bâb ve atmış bir meseleden oluştuğunu söylemiştir.^[40] Fakat kitabın içindekiler bölümünden de görüleceği üzere kitapta atmış altı bâb ve atmış altı mesele bulunmaktadır. Bu durumda ya muhakkikin sayım hatası yaptığı yahut tahkik esnasında gerekli gördüğü yerlerde kendisi tasarrufta bulunmak suretiyle bâb sayılarında eksiltme meselelerde ise eklemede bulunduğu düşünülebilir. Bununla beraber kitabın içindekiler bölümü ile kitabın içi arasında bazı uyumsuzluklar vardır. Örneğin “Fiiller Bâbı” için içindekiler bölümünde üç adet mes'ele alt başlığı görünürken metinde dört adet mes'ele alt başlığı vardır.

Kitaptaki bütün meseleleri ele almak bu çalışmanın kapsamını aşacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada, müellifin isim, fiil ve harf kavramlarına yaptığı eleştiriler ele alınacak, itirazları zikredilerek değerlendirilmeye çalışılacaktır.

[40] Batâlyevsî, *İşlâhu'l-halel*, 4.

1. İSMİN TANIMI

Batalyevsi'nin itiraz^[41] ettiği ilk konu ismin tanımıdır. Zeccâcî ismi şöyle tanımlar:

ما جاز أن يكون فاعلا أو مفعولا، أو دخل عليه حرف من حروف الخفض، نحو “رجل وفرس وعمرو”

“İsim, fail yahut meful olabilen veya başına harfî cer gelebilen kelimedir. Adam, at, ‘Amr’ örneklerinde olduğu gibi.”^[42]

Müellif, Zeccâcî'nin yaptığı bu tarifi tam anlamıyla bir tanım olamayacağını, en fazla bir resm^[43] yahut isim kavramını akılda canlandıran bir izah olabileceğini ifade eder. Çünkü Arap dilinde fail veya meful olamadığı yahut başına harfî cer alamadığı halde isim olarak kabul edilen bazı kelimeler vardır. Örneğin yalnızca nidâ üslubunda kullanılan^[44] “هنا”^[45] kelimesi isim olmasına rağmen ne fail yahut meful olur ne de başına harf-i cer alır.^[46] Benzer şekilde, soru isimleri ve şart-cevap terkinin başında kullanılan şart isimleri de fail olamamaktadır. Öte yandan “جیر”^[47], “عُوض”^[48] gibi isimler ve “أَمِنَ الله”، “لَعَمْرُكَ” gibi yemin ifadeleri için de benzeri durumlar geçerlidir.^[49] Zikredilen bu isim türlerinin hepsi Zeccâcî'nin ta-

[41] Ebû Abdullah İbnu'l-Fahhâr, isimlerin hakikî ve mecazî olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu, hakikî kısmın tanımla bilinebileceğini fakat tek bir tanımla hem hakikî hem de mecazî kısımların kapsanabilmesinin mümkün olmadığını belirtir. Bu sebepten dolayı dil bilginlerinin yaptıkları tanımların, tanım (had) olmadığı üzerinden eleştirilmeleri doğru değildir. Ona göre dil bilginlerinden mantıkçıların tanımı gibi bir tanım beklemek gereksizdir. Fakat yine kendisi dil bilginlerinin amacının “kasıtlarını, ibarenin izin verdiği ölçüde anlatmak” olduğunu belirtir. Dolayısıyla burada bazı bilginlerin tanımlarına yapılan eleştiri ve itirazlar -İbnu'l-Fahhâr'ın bu görüşünü benimseyenler için- “ibarenin izin verdiği ölçüde bir tanımın yapılamaması” olarak değerlendirilebilir. İbnu'l-Fahhâr'ın bu görüşü için Bkz. Hammâd b. Muhammed Hâmid eş Şumâli, *Ebû 'Abdullah ibnu'l-Fahhâr ve cuhûdihî fi'd-dirâsâti'n-naḥviyyeti me'a tahkiki kitâbihi şerhi'l-Cumel* (Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1410), 21.

[42] Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-Cumel*, thk. İbn Ebi Şeneb (Cezâir, 1926), 17.

[43] Tanım, tanımlanan şeyin mahiyeti ile alakalı ayırt edici temel yönünü değil de ayrıntı sayılabilecek niteliklerini belirtiyorsa buna resm denir. Örneğin “insan gülen canlıdır.” Bkz. Ömer Türker, “Tarif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/28.

[44] Zeccâcî, *el-Cumel*, 175.

[45] Bu ifade “يارجل” anlamına gelmektedir. Bkz. Cemâluddîn Ebu'l-Faḍl İbnu'l-Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût: Dâru's-şâdir, 1993), 13/324; Ebû Bişr 'Amr b. 'Osman b. Kanber el-Hârişî Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1408/1988), 142; Zeccâcî, *el-Cumel*, 175.

[46] Ebu Abdullah İbnu'l-Fahhâr (öl. 590/1194) münâdaların mefulün bih kabilinden olduğunu söyleyerek tanımın bu kelime sebebiyle yanlış olduğunu söyleyenlere cevap vermiştir. Şumâli, *Ebû 'Abdullah ibnu'l-Fahhâr ve cuhûdihî fi'd-dirâsâti'n-naḥviyyeti me'a tahkiki kitâbihi şerhi'l-Cumel*, 23.

[47] “Evet” anlamında bir ifadedir. Yemin anlamında da kullanılmıştır. Bkz. İbnu'l-Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/156.

[48] Gelecek zaman zarfı olarak kullanılan, sadece nefiy ve benzeri cümlelerden sonra gelen “asla” anlamında bir kelimedir. Bkz. İbnu'l-Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 7/192.

[49] İbnu'l-Fahhâr, bu ifadelerin mübteda olduğunu, Zeccâcî'nin mübtedayı faile benzettiğini, dolayı-

nımının kapsamı dışında kaldığı için Zeccâcî'nin yaptığı tanım eksik görünmektedir. Çünkü tanım, kavramın içine dâhil olan fertleri kapsamlı ve dâhil olmayan şeyleri kapsam dışı bırakmalıdır. Bir başka ifadeyle “eḫrâdını cami‘ aḡyârını mâni‘” olmalıdır.^[50]

Batalyevsî yaptığı eleştirinin ardından mütekaddim dil bilginlerinin “isim” için yaptıkları tanımları zikreder ve bu tanımların hepsini eksik olduğu gerekçe- siyle eleştirir.^[51] Diğer dil bilginlerinin tanımları içerisinde doğruya en yakın olanın İbnu’s-Serrâc (öl. 316/929) ve Sîrâfî’nin (öl. 368/979) tanımları olduğunu belirtir.

İbnu’s-Serrâc ismi şu şekilde tanımlar:

“الإسم ما دلّ على معنى مفردٍ، وذلك المعنى يكون شخصاً و غير شخصٍ”

“İsim, müfret manaya delâlet eden kelimedir. Bu mana şahıs^[52] da olabilir başka^[53] bir şey de olabilir.”^[54]

Batalyevsî’ye göre İbnu’s-Serrâc tanımında, ismin “kendi başına bir manaya delalet etme” özelliğinden bahsetmemiştir.^[55] Hâlbuki isimleri harflerden ayıran en önemli özellik müstakil bir manaya delalet etmeleridir. Dolayısıyla bu ifade olmadan tanım doğru olmayacaktır.

siyla tanımında “fail olabilen” derken “fail” ifadesi ile mübtedayı da kastettiğini söylemektedir. Çünkü ona göre bir şeye benzeyen o şeyin ismi ile isimlendirilebilir. Bu duruma örnek olması bakımından “ثَسَا دِيْز” denilebilmektedir. Görüldüğü üzere Zeyd’e aslan ismi verilmiştir” demektedir. Fakat bu örnek üzerinden Zeccâcî’nin “fail” derken mübtedayı da kastettiğini söylemek zorlama bir tevil olarak görünmektedir. Çünkü her ne kadar Zeyd aslana benzese de ondan farklı bir şeydir. Aynı şekilde mübteda faile benzese bile sonuç olarak ondan farklıdır. Zeccâcî’nin aynı kitapta mübtedayı faile benzetmesi, burada “fail” ifadesini kullanırken mübtedayı da kastettiğine karine olarak alınamaz. Çünkü mübteda faile bazı yönlerden benzese de ondan farklı hükümleri vardır. Dolayısıyla el-Cumel isimli eserde farklı bir başlık altında ele alınmıştır. Eğer aralarında – ikisinin de müsnedün ileyhi olması bakımından- bir benzerlik olması sebebiyle “fail” derken mübtedayı kastetmiş olsa bile, bu okuyucunun zihninde canlanması zor olan bir anlamdır. Dolayısıyla tanım en azından kapalı olmaktadır. İbnu’l-Fahhâr’ın bu ifadeleri için bkz. Şumâli, *Ebû ‘Abdullah ibnu’l-Fahhâr ve cuhûdihî fi’l-dirâsâti’n-naḫviyyeti me’â tahkîki kitâbihi şerhi’l-Cumel*, 23.

[50] Batalyevsî, *İşlâhu’l-halel*, 20-22.

[51] Çalışmanın kapsamını aşacağı için diğer dil bilginlerine yapılan eleştirilere değinilmemiştir.

[52] Burada “şahıstan” kasıt, cismi olan şeylerdir. Örneğin Ali, aslan, taş vs.

[53] Şahsın haricinde kalan isimlerin ise İbnu’s-Serrâc “vurmak, bilmek, gece, saat” gibi isimler olduğunu belirtmiştir. İbnu’s-Serrâc Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî, b. Sehl el-Bağdâdî *el-Uşûl fi’n-naḫv*, thk. ‘Abduhuseyn el-Fetlî (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, ts.), 1/36.

[54] İbnu’s-Serrâc, *el-Uşûl fi’n-naḫv*, 1/36.

[55] Batalyevsî, *İşlâhu’l-halel*, 26.

Sîrâfî ise ismi şu şekilde tanımlar:

”كل شيء دلّ لفظه على معنى غير مقترن بزمان محصل“^[56]

“İsim: Lafzı, belirli bir zamanla bağlantılı olmayan bir manaya delalet eden her şeydir”^[57]

Bu tanım da aynı şekilde ismin “kendi içinde bir manaya delalet etme” özelliğini ifade etmemektedir.^[58] Ancak İbn Yaîş (öl. 643/1245), Sîrâfî'nin ismi “*Belirli bir zamanla bağlantısı olmaksızın kendi içinde (başka bir şeye ihtiyaç duymadan) bir manaya delalet eden her kelimedir.*”^[59] şeklinde tarif ettiğini aktarmaktadır. İbn Yaîş'in aktardığı tanımı da -her ne kadar Sîrâfî'nin kendi kitabındaki tanımına uyuşmasa da- Batalyevsî'ye göre eksik olan kısmın tamamlandığı görülmektedir. Nitekim tanımı da yer alan “kelime” ifadesiyle, kavramın yakın cinsi^[60] belirtilmiş; “belirli bir zamanla ilişkisi bulunmaksızın” şeklindeki fasıla^[61] fiiller tanımın kapsamı dışında tutulmuştur. Zira fiil türü lafzen belirli bir zamana delalet eder. Öte yandan, “kendi nefsinde bir manaya delalet etmesi” şartı ile de harfler tanım dışı bırakılmıştır. Çünkü harfler, tek başlarına bir anlam taşımaz; ancak başka kelimelerle birleşerek bir anlam kazanırlar.

Batalyevsî'nin yaptığı bu eleştiriye başka kaynaklarda dolaylı yoldan cevap üretilmeye çalışılmıştır. Örneğin Ebu Abdullah İbnu'l-Fahhâr (öl. 590/1194), Zeccâcî'nin *el-Cumel*'ine yaptığı şerh çalışmasında, tanımıdaki “ما جاز” ifadesinin, “aklen caiz olan” şeklinde anlaşıldığı takdirde tanımı da bir problem kalmayacağını belirtmiştir. Mesela, “أمين الله” ifadesinin manası “بركة الله”dir. Akıl ise “بركة” kelimesinin fail ve meful olarak kullanılmasını, başına harfi cer almasını onaylamaktadır.^[62] Bu gibi yorumlar müellifin ifadelerindeki eksiklik ve hataları giderme kaygısıyla yapılmış tevیل faaliyetleri olarak değerlendirilebilir.

[56] Batalyevsî tanımı “ ما دلّ على معنى غير مقترن بزمان محصل ” şeklinde aktarır. Bkz. Baṭalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 34.

[57] Ebû Sa'îd es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, thk. Ahmed Hasan Mehdelî - 'Alî Seyyid 'Alî (Beyrut: y.y., 2008), 1/15.

[58] Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 36.

[59] Ebû'l-Bekâ' Ya'îş b. 'Alî el-Halebî İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufaşşal li'z-Zemaşşerî*, thk. İmîl Bedî' Ya'kûb (Beyrut: y.y., 1422/2001), 1/82.

[60] Cins, tür bakımından birbirinden farklı olan birden çok varlığa sorulan “bu nedir?” sorusunun cevabı olabilen küllidir. Burada kelime, isim, fiil ve harfin ortak cinsidir. Bu üç varlık tür bakımından birbirinden farklıdır. Fakat her birine sorulan “bu nedir?” sorusunun ortak cevabı “kelimedir.” Cins hakkında detaylı bilgi için bkz. Hasan Katipoğlu, “Cins (Mantık)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/18.

[61] Fasil, bir şeyi aynı cinsin altında bulunan ortak türlerinden ayırt eden özelliktir. Örneğin insan, ve hayvan aynı cins altındaki iki türdür. İnsanı hayvandan ayırt eden fasıl ise “düşünebilir.” Bkz. Hasan Katipoğlu, “Fasil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/207.

[62] Şumâlî, Ebû 'Abdullah ibnu'l-Fahhâr ve cuhûdihî fi'd-dirâsâti'n-naḥviyyeti me'a taḥkîki kitâbihi

Kanaatimizce, bu meselede Batalyevsî'nin yönelttiği eleştiri isabetlidir. Zira Zeccâcî, ismin mahiyetine dair bilgi sahibi olduğu varsayılsa dahi, tanımında bu mahiyeti yeterince açık ve kapsayıcı biçimde ortaya koyamamıştır. Nitekim tanım, pek çok ismi kapsam dışında bırakmakta ve bu isimleri tanım dâhiline almak için çeşitli te'villere başvurulmaktadır. Ancak söz konusu te'villerin büyük bir kısmı zorlama yorumlar niteliğindedir. Bu sebeple, okuyucunun zihninde ismin mahiyetine dair açık ve kapsamlı bir çerçeve oluşturacak bir tanıma ihtiyaç duyulmaktadır.

Batalyevsî, Zeccâcî'ye ve diğer dil bilginlerine eleştirilerini yaptıktan sonra isim kavramının tanımının şu şekilde olması gerektiğini belirtir:

الإسم كلمة تدلّ على معنى في نفسها مفرد غير مقترن بزمان محصل

“İsim, belirli bir zamanla ilişkisi olmaksızın kendi içinde bir manaya delalet eden kelimedir.”^[63]

Batalyevsî, kendisinin yaptığı bu tanımdan sonra mantıkçıların isim hakkındaki tanımlarını da zikreder ve bu konuda en tutarlı ve isabetli tanımı Fârâbî tarafından yapıldığını belirtir. Fârâbî ismi şöyle tanımlar:

الإسم لفظ دالّ على معنى مفرد يمكن أن يفهم بنفسه وحده من غير أن يدلّ بينيته لا بالعرض على الزمان المحصل الذي فيه ذلك المعنى

“İsim, tek başına anlaşılabilen müfret bir manaya delalet eden lafızdır. Bu lafız, mananın içinde bulunduğu belirli bir vakte ne arz yoluyla (zamanın zorunlu olarak zihne gelmesi) ne de yapıyla delalet etmemektedir.”^[64]

Fârâbî, “tek başına anlaşılması mümkün” kaydı ile harfi tanımın kapsamının dışında bırakmış, “arz yoluyla yahut yapıyla belirli bir zamana delaleti olmaması”^[65] kaydı ile de fiilleri tanımın kapsamından çıkarmıştır. Batalyevsî'nin ismin tanımı konusunda benimsediği iki tanım olduğu görülmektedir. Bunlar, kendi alternatif olarak yaptığı tanım ve Fârâbî'nin tanımıdır.

Batalyevsî'nin Zeccâcî'nin tanıma yaptığı eleştiri isabetli olduğu görülmektedir. Fakat alternatif olarak getirdiği tanımlar da veciz olmaması bakımından eleştirilebilir. Şöyle ki; Sîrâfî'nin, Batalyevsî'nin ve Fârâbî'nin tanımlarına bakıldığında-

şerhi 'l-Cumel, 23.

^[63] Batalyevsî, *İşlâhu 'l-halel*, 28.

^[64] Ebû Naşr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlûğ el-Fârâbî, *el-Manûk 'inde 'l-Fârâbî*, thk. Rafîk el-'Acem (Beyrût: Daru'l-meşrik, 1985), 133.

^[65] İsimlerin arz yolu ile zamana delaleti olsa bile bu zaman “belirli” değil mutlaklıdır. Tanımda ise zaman belirli olmakla vasıflandırılmıştır.

da “محصل” ifadesini kullandıkları görülmektedir. Bu ifade tanımlardaki “zaman” ifadesini “belirli” olmakla sınırlandırmak için getirilmiştir. Bu sınırlandırmayı bir itirazdan kaçınmak için yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu itiraz şöyle özetlenebilir: Masterlar, her ne kadar isim türünden olsa da, bir zamana delalet ederler. Ancak bu delalet, fiillerde olduğu gibi belirli bir zamana (geçmiş, şimdiki veya gelecek) değil,^[66] belirsiz ve kapsamlı bir zamana yöneliktir. Bu yönüyle masterlar, lafzen belirli bir zamana delalet eden fiillerden ayrılır.

Tanımda “zamana delalet etmemesi” kaydının asıl amacı, fiil türünü kapsam dışı bırakmaktır. Ne var ki, zaman unsurunun “belirli” olmakla sınırlandırılmaması hâlinde masterlar da ismin tanımı dışına çıkacak ve bu durum tanımı problemli hâle getirecektir. Bu sebeple birçok nahiv âlimi, masterların ismin kapsamına dâhil edilebilmesi için zaman kaydını “belirli zaman” şeklinde sınırlandırmıştır. Böylece fiiller tanımın dışında kalırken masterlar tanımın kapsamına alınmakta ve amaçlanan ayırım gerçekleştirilmektedir.

Ancak bize göre, tanımda zaman unsurunun “belirli” olmakla sınırlandırılmasına gerek yoktur. Zira masterlar, her ne kadar bir zamana delalet etseler de bu delalet iltizâmîdir^[67] ve delalet edilen zaman belirsizdir. Dolayısıyla bu tür dolaylı ve belirsiz delaletler, tanım bağlamında dikkate alınması gereken hususlar arasında yer almaz. Bu açıdan, zaman kaydı “belirli bir zaman” şeklinde ifade edilmeksizin sadece “bir zamanla bağlantısı olmaksızın” şeklinde zikredilirse, masterlar ismin kapsamı dışında kalmaz; fiiller ise yine tanımın dışında tutulmuş olur.

Nitekim nahiv âlimlerinin diğer bazı tanımlarda da bu tür iltizâmî delaletleri dikkate almadıkları görülmektedir. Örneğin her fiil, zorunlu olarak bir mekânda gerçekleşir; dolayısıyla her fiil dolaylı olarak bir mekâna delalet eder. Ancak bu delalet açık (lafzî) değil, yine iltizâmîdir. Bu sebeple, fiil tanımlarında zamana olan lafzî delaletin açıkça belirtilmesine rağmen mekâna olan iltizâmî delalet yer verilmemiştir.^[68] Bu örnek, tanımda yalnızca lafzî ve belirgin delaletlerin esas alındığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Dolayısıyla, “محصل” (belirli) ifadesi tanımın vecizliğine zarar vermekte, tanımı gereksiz yere uzatmaktadır. Yukarıda zikredilen gerekçeler doğrultusunda, tanımın sadece “bir zamanla bağlantısı olmaksızın” şeklinde yapılması, hem kapsamlılığı hem de vecizliği açısından daha uygun görünmektedir:

[66] İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufaşşal*, 1/82.

[67] Lafzın, bizzat ibaresiyle yahut söylenme gayesiyle delalet ettiği anlamın dışında kalan fakat dolaylı yoldan mantık ve dil kurallarına göre çıkarılabilen bir anlama delalet etmesidir. Bkz. Ali Bardakoğlu, “Delâlet (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/119,120.

[68] Fiillerin tarifinde mekana olan delaletin dikkate alınmamasının örnekleri için Bkz. Ebû'l-Hüseyn İbnü'l-Fâris el-Kazvînî İbn Fâris, *eş-Şâhibî* (b.y.: y.y., 1418/1997), 17; Cemaluddîn İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye fi 'ilmi'n-nahv*, thk. Dr. Salih Abdulazim (Kâhire: Mektebetü'l-âdâb, 2010), 44; Zeccâcî, *el-Cumel*, 17; Baţalyevsî, *İşlâhu'l-halel*, 24-25.

الإسم كلمة تدلّ على معنى في نفسها مفرد غير مقترن بزمان

İsim, zamanla ilişkisi olmaksızın kendi içinde bir manaya delalet eden kelimedir.^[69]

İsim kavramı hakkında Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) yaptığı şu tanım da “isim” denilen kelimeleri kapsamı, ismin haricinde kalan kelimeleri kapsam dışında bırakması ve aynı zamanda veciz olması bakımından kabul edilebilir bir tanımdır:

الإسم ما دلّ على معنى في نفسه دلالة مجرّدة عن الاقتران

“İsim, (zamanla) ilişkisi olmaksızın kendi içinde bir manaya delalet eden kelimedir.”^[70]

Son olarak verilen her iki tanımın da “أيمن الله”, “عوض”, “جير” gibi ifadeleri, bununla beraber “يا هناه” gibi sadece nidâ üslubunda kullanılan isimleri, aynı şekilde istifham ve mücazat isimlerini de kapsamı bakımından daha isabetli olduğu görülmektedir. Bu sebeple kanaatimizce, ismin mahiyeti hakkında bilgi veren veya “ibarenin imkân verdiği ölçüde maksadı en güzel anlatan”^[71] tanımların, son iki tanım olduğu söylenebilir.

2. FİİLİN TANIMI

Bu mesele kitaptaki ikinci meseledir. Bu meselede Batalyevsî, Zeccâcî'nin fiil tanımını tenkit etmektedir. Mesele, yakından ilişkili olması sebebiyle kitaptaki altıncı konuya tekabül eden “fiiller bâbı” ile beraber ele alınacaktır.

Batalyevsî ikinci meselede iki farklı mevzuyu ele almıştır. İlk olarak Zeccâcî'nin bir konuda tenakuza düştüğü iddiasını ispat etmeye çalışmış daha sonra Zeccâcî'nin tanımına gelebilecek bir eleştiriye değinmiştir. Biz de bunlara sırasıyla değineceğiz.

[69] Tanımda, 54. dipnotta Batalyevsî'nin Sîrâfî'nin tanımı olarak zikrettiği cümledeki gibi “ما” lafzını değil de “كلمة” lafzını kullanmamız bir tercih sebebiyledir. İbn Yaîş'in de belirttiği üzere her ne kadar “ما” lafzı uygun olsa da “كلمة” lafzı daha sariftir. “ما” lafzı ister lafzî olsun ister lafzî olmasın bütün delalet eden şeyleri kapsamaktadır. “كلمة” ise sadece lafızları kapsamaktadır. Dolayısıyla “ما” uzak cins, “كلمة” ise yakın cinstir. Bununla beraber “ام” lafzını kullananlar âm lafzı hâs lafız konumuna getirmişlerdir ki bu caiz olsa da bir şeyin hakikatini ortaya koyma konumunda mecaza gidilmiş olur. Bu da hoş değildir. Bkz. İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufaşşal*, 1/82-4/205.

[70] Ebû'l-Kâsım Maḥmūd b. 'Amr ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. 'Alî bû-Mulaḥḥam (Beyrut: y.y., 1993), 23.

[71] 40. dipnotta bununla ilgili bir açıklama yapılmıştı.

Zeccâcî *el-Cumel* isimli eserinde fiil tanımını şu şekilde yapmaktadır:

الفعل ما دلّ على حدثٍ وزمان ماضٍ أو مستقبل

“Fiil, bir eyleme ve geçmiş yahut gelecek bir zamana delalet eden kelimedir.”^[72]

Zeccâcî, bu ifadesinde fiillerin zamana delaletini geçmiş ve gelecek zaman olmak üzere ikiye ayırmıştır. Fakat “fiiller bâbı” olarak isimlendirdiği bölümde ise fiilleri üç kısma ayırır:

الأفعال ثلاثة: فعل ماضٍ وفعل مستقبل وفعل في الحال يُسمى الدائم

“Fiiller üç kısımdır: Geçmiş zaman fiili, gelecek zaman fiili ve “dâim” (devam eden) olarak da isimlendirilen şimdiki zaman fiili.”^[73]

Batalyevsî, Zeccâcî'nin fiilleri zamana delaleti açısından sınıflandırmada çelişkiye düştüğünü ifade eder. Ona göre “fiiller bâbındaki” taksim doğru, ancak birinci tanım içerisinde şimdiki zamanı barındırmaması sebebiyle eksiktir. Zeccâcî'nin aynı kitabın içerisinde fiilleri zamana delaleti açısından farklı iki sınıflandırmaya tabi tutması onu tenakuza düşürmüştür.^[74] Aslında Zeccâcî'nin ilk ibarede “şimdiki zamanı” ifade etmeyi unutmış olabileceği yahut şimdiki zaman fiilinin yapısının müstakbel fiille aynı olması sebebiyle müstakbel fiili zikrederek şimdiki zamanı söylemeye gerek duymadığı gibi varsayımlarda bulunmak mümkündür. Fakat bazı bilginlerin şimdiki zaman fiilini reddetmesi Batalyevsî'nin eleştirisine zemin hazırlamaktadır. Çünkü Zeccâcî'nin tanımlardan birinde şimdiki zamanı kullanmaması şimdiki zamanı reddeden kimselerin görüşünü desteklediği izlenimi vermektedir.

Batalyevsî, Zeccâcî'nin eserinde yer alan ifadeleri dikkatle analiz ederek, onun fiil konusundaki yaklaşımında bir tutarsızlık bulunduğunu ileri sürmektedir. Nitekim Zeccâcî, kitabının ilk bölümünde fiilleri iki kısımda ele alırken, ilerleyen bir başka bölümde fiilleri üç kısım hâlinde sıralamıştır. Bu durum, Batalyevsî'ye göre Zeccâcî'nin şimdiki zaman fiilini de kabul ettiğini göstermektedir. Ancak Zeccâcî'nin ilk ifadede bu fiil türüne yer vermemiş olması, onun kendi içinde tenakuza (çelişkiye) düştüğünü ortaya koymaktadır.^[75] Fakat bize göre her ne kadar ikinci ifadesinde şimdiki zaman fiilini zikretse de bu ifadesi, şimdiki zaman fiilini inkâr etme ihtimalini ortadan kaldırmaz.

[72] Zeccâcî, *el-Cumel*, 17.

[73] Zeccâcî, *el-Cumel*, 21.

[74] Batalyevsî, *İşlâhu'l-ḥalel*, 31.

[75] Batalyevsî, *İşlâhu'l-ḥalel*, 31.

Zeccâcî'nin bu konudaki görüşünü tespit etmeden önce şimdiki zaman fiilini reddedenlerin ret sebeplerini incelemekte fayda vardır. Zamanı iki şekilde ele almak mümkündür. İlk olarak varlık açısından ele alınabilir. Bu yönüyle bakıldığında şimdiki zamanın varlığı rahatlıkla ifade edilebilir. Bunun ispatı olarak Batalyevsî birkaç delil ileri sürer. Bunlardan iki tanesini zikredeceğiz:

Birincisi:

“Şimdiki zamanın olmadığını ifade eden kimseye sorulur: Sen şuan mevcut musun, değil misin? Eğer mevcut olduğunu söylerse –ki başka bir şey demesi mümkün değildir- ona şöyle denilir: Sen şu anda geçmiş zamanda mısın yoksa gelecek zamanda mı? Eğer ikisinden birinde olduğunu söylerse ona: O zaman sen tek bir vakitte hem mevcutsun hem de yoksun^[76] denilir.”^[77]

İkincisi:

“Geçmiş ve gelecek zaman ancak kendisine geçmiş ve gelecek denilmeyen bir şeye izafe edilmek suretiyle tanımlanmaktadır. Geçmiş zaman ma'dumdur. Gelecek zaman ise olması yahut olmaması mümkün olan şeydir. Eğer geçmiş ve gelecek zaman arasında bir zaman olmasaydı hiçbir şey mevcut olmazdı.”^[78]

İkinci olarak zaman, fiilin kendisinde gerçekleşmesi açısından ele alınır. Bu bakımdan -Batalyevsî'nin bizzat kendisinin de ifade ettiği üzere- bir fiilin iki zaman arasında bir sınır sayılan şimdiki halde gerçekleşmesi mümkün değildir.^[79] Çünkü şimdiki zaman çok küçük bir zaman dilimidir.^[80] Örneğin “Muhammed” kelimesini söyleyen bir kimse “m” harfini telaffuz eder etmez “u” harfini telaffuz ettiği vakit gelecek ve “m” harfini telaffuz ettiği zaman geçmiş zaman olacaktır. Dolayısıyla fiiller aslen vaktin parçalara ayrılmasıyla parçalara ayrılmaktadır.

[76] Çünkü eğer muhatap geçmiş zamanda mevcut olduğunu söylerse yok olduğu bilinir. Gelecek zamanda olduğunu söylerse henüz mevcut olmadığı bilinir. Dolayısıyla hangi zamanı söylerse söylesin şuan yok olduğu anlaşılır. Fakat aynı zamanda da mevcuttur çünkü karşımızda konuştuğumuz bir muhatap vardır.

[77] Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 32.

[78] Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 33.

[79] Batalyevsî bu tanımın felsefi bir tanım olduğunu, nahiv bilginlerinin şimdiki zaman derken bunu kastetmediğini, dolayısıyla iki alanı birbirine karıştırmamak gerektiğini ifade eder. Çünkü her bilim dalı kendi alanındaki kavram ve terimlerle konuşması gerekir. Bkz. Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 33.

[80] Şimdiki zamanın anlaşılması için şöyle bir örneklendirilmeye gidilmiştir. Zaman senelerden oluşur: Geçmiş seneler ve gelecek seneler. Şuan olan ise bizim içinde olduğumuz senedir. Sene aylardan oluşur: Geçmiş aylar ve gelecek aylar. Şuan mevcut olan bizim içinde bulunduğumuz aydır. Ay günlere ayrılır: Geçmiş günler ve gelecek günler. Şuan mevcut olan içinde bulunduğumuz gündür. Aynı yol izlenerek saniyeye kadar ulaşılır. Saniye saliselere ayrılmıştır: Geçmiş ve gelecek. Şuan mevcut olan bizim içinde bulunduğumuz salisedir. Bu akıl yürütmenin sonunda şimdiki zamanın aslında güneş ile gölgeyi birbirinden ayıran bir çizgiden farkı olmadığı, dolayısıyla gerçek anlamda kendisinde bir fiilin gerçekleşmesinin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 53,54.

Şimdiki zaman fiilini reddedenlerin kastettikleri şeyde budur. Çünkü bu anlamıyla, bir fiilin şimdiki zamanın içerisinde gerçekleşme imkânı yoktur.

Dil bilginlerinin “şimdiki zaman fiili” ile kastettikleri ise yukarıda izahı yapıldan daha farklı bir durumdur. Onlar şimdiki zamandan, aslında -örfen de kullanıldığı üzere- şimdiki zamanla beraber yakın geçmiş zaman ve yakın gelecek zamanı kastetmektedirler. Bu ise Sîbeveyh'in (öl. 180/796) “*var olup henüz bitmemiş olan*”^[81] şeklinde ifade ettiği durumdur.^[82] Dolayısıyla şimdiki zaman fiili, gerçekte mümkün olmasa da örfen ve dil bilginlerince kullanılan istilâhî anlamıyla mümkündür. Bu bakımdan dil bilginleri “şimdiki zaman” ifadesiyle mecâzî bir anlam kastetmişlerdir.

El-İdâh isimli eserinden anlaşıldığı üzere Zeccâcî şimdiki zaman fiilinin gerçek anlamda mümkün olmadığını kabul etmektedir. Bu konuda hocası Zeccâcî'dan etkilenmiş olması da mümkündür. Zira hocası şimdiki hal fiilinin varlığını kabul etmeyen bilginlerdendir.^[83] Ona göre şimdiki zaman fiili, geçmiş zamanda ve gelecek zamanın ilk kısmında oluşan fiildir. Bu fiil, kendisinden haber veren kişinin konuşması ile eş zamanlı olarak gerçekleşen fiildir.^[84] Koşan bir kimsenin koşma eyleminden, bu eylemi sürdürdüğü esnada haber vermesi buna örnek olarak verilebilir.

Batalyevsî'nin kitaptaki tenakuz iddiasına başka dil bilginleri dolaylı yoldan farklı cevaplar vermişlerdir. Bunlardan birisi de İbnu'l-Faḥḥâr'dır. İbnu'l-Faḥḥâr, Zeccâcî'nin burada fiilleri toplu bir şekilde tanıtmak istediğini, amacının fiillerin kısımlarını belirtmek olmadığını ifade etmiştir. Hal fiili ile müstakbel fiil yapı bakımından ortak olduğu için burada müstakbeli zikrederek hal fiili de kastettiğini, fiillerin kısımlarını detaylı bir şekilde açıklarken de hal fiiline ayrıca değindiğini belirtmiştir.^[85] İbnu'l-Faḥḥâr'ın bu yorumuyla Zeccâcî'ye yapılan eleştirilere cevap vermek istediği anlaşılmaktadır. Fakat bu yorum, yapılan eleştirilere yeterli bir cevap teşkil etmez. Çünkü Zeccâcî burada bir tasnif yapmak istemeseydi, fiillerin “belirli bir zamana” delalet ettiğini belirtmesi yeterli olurdu. Fakat o, geçmiş ve gelecek zaman ifadelerini açıkça belirterek bir tasnif yapmıştır.

Kanaatimizce, yukarıda aktarılanlar dikkatle incelendiğinde aslında Zeccâcî'nin bu konuda tenakuza düşmediği söylenebilir. Muhtemelen Zeccâcî ilk ifadesinde fiillerin hakikatte sadece geçmiş ve gelecek zamanlarda gerçekleştiği olgu-

[81] Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2.

[82] Benzer ifadeler için bkz. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufaşşal*, 4/207.

[83] Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, hem 'u'l-hevâmi', thk. Abdulhamîd Hendâvî, (el-Mektebetu't-tevfîkiyye), 1/36.

[84] Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi 'ileli'n-naḥvi*, thk. Mâzin el-Mubarek (Beyrût: Dâru'n-nefâis, 1986), 86,87.

[85] Şumâlî, *Ebü 'Abdullah ibnu'l-Faḥḥâr ve cuhûdihî fi 'd-dirâsâti'n-naḥviyyeti me'a tahkîki kitâbihi şerhi'l-Cumel*, 27.

sunu dikkate almıştır. İkinci ifadesinde ise örfî olarak bilinen ve dil bilginlerinin esas aldığı zaman ayrımını dikkate alarak fiilleri geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman olmak üzere üçe ayırmıştır. Dolayısıyla Zeccâcî'nin aslında bir tenakuza düşmediği hatta okuyucuya fiilin gerçek anlamıyla şimdiki zamanda gerçekleşmediğini, mecazî bir anlamda şimdiki zaman fiilinden bahsedilebileceğini de dolaylı yoldan bildirmiştir denilebilir.

Batalyevsî ayrıca Zeccâcî'nin fiil tanımının bir had (tanım) değil de resm olduğu iddiasını ele alır. Ona göre, Zeccâcî fiillerin bir eyleme delalet ettiğini söylemektedir ancak örneğin “انْتَفَى الضَّدَانُ” (iki zıt birbirinden uzaklaştı) ifadesinde bir eylem yoktur. Çünkü zaten iki zıt şeyin bir arada bulunması mümkün olmadığı için uzaklaşma eylemi gerçekleşmemiştir. Bu ifade aslında “انْتَفَى اجْتِمَاعُ الضَّدَيْنِ” (iki zıttın bir araya gelmesi imkansız oldu) gibi bir anlam ifade etmektedir. Bu ifade ise bir eylemin yokluğundan haber vermektedir. Aynı şekilde nakıs fiil olan “كَانَ” herhangi bir eylem bildirmez fakat dil bilginleri onun fiil olduğunu ittifakla kabul etmektedir. Aslında bu durum Zeccâcî'nin tanımı yaparken fiillerin ekseriyetini dikkate aldığını göstermektedir. Herhangi bir sebepten dolayı çoğunluğun dışında kalan fiilleri ise tanımda dikkate almamıştır. Sonuç olarak tanımın dışında kalan bu gibi fiiller nadirdir. Çeşitli teviller yapılarak bu gibi nadir fiiller tanımın kapsamına dâhil edilebilir.^[86]

Batalyevsî son olarak doğru ve itiraz edilemez bir tanım olarak Fârâbî'nin (öl. 339/950) şu ifadesini benimsediğini belirtmektedir:

الكلمة لفظ دالٌّ على معنى مفرد يمكن أن يفهم بنفسه وحده ويدلُّ ببنيته لا بالعرض على الزمان المحصل الذي فيه ذلك المعنى

“*Kelime,*^[87] *tek başına anlaşılması mümkün müfret bir manaya delalet eden, aynı zamanda bu mananın içinde bulunduğu belirli bir vakte arz*^[88] *yoluyla (zamanın zorunlu olarak zihne gelmesi) değil de yapısıyla delalet eden lafızdır.*”^[89]

[86] Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 36.

[87] Mantıkçılar fiili “kelime” diye isimlendirirler. Bkz. Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Maâşîdu'l-felâsife*, thk. Maḥmûd Beycû (Di-meşk: Maḥba'atu's-sabâh, 2000), 16.

[88] Fârâbî “arz” ile delaleti şöyle izah eder: “Birçok kişi aslında her ismin bir zamana delalet ettiğini zannediyor. Çünkü ‘insan’, ‘hayvan’ gibi her şey bir zaman içerisinde. İşte bu sebeple arz yoluyla bir zamanda bulunan şeyler tanımın dışında kalması için kelimenin tanımında ‘arz yoluyla değil’ kaydı koyulmuştur. Bu isimler anlaşıldığında zaruri olarak akla zaman gelmeyen isimlerdir. Çünkü bu isimler her ne kadar bir zamanda bulunsalar da bizzat zamana delalet etmezler. Bunların delâti en fazla arz yoluyla olabilir.” Bkz. Ebû Naşr Muhammed b. Muhammed b. Târḥan b. Uzluğ el-Fârâbî, *el-Manṭıḳ*, thk. Rafîk el-'Acem (Beyrût: Daru'l-meşrik, 1985), 134.

[89] Fârâbî, *el-Manṭıḳ*, 133.

Yukarıda verilen tanımda Fârâbî'nin, “أَنْ يَفْهَم وَحْدَهُ” (kendi başına anlaşılabilen) kaydı ile harfleri tanımın kapsamından çıkardığı görülmektedir. Çünkü harfler kendi başlarına bir manaya delalet edemezler. “بِنْيَتُهُ” (yapısıyla) kaydı ile de mastarlar tanımın kapsamının dışında kalmaktadır. Çünkü mastarlar daha önce de baha sedildiği üzere kelime yapılarıyla değil iltizâmî olarak bir zamana delalet ederler. Kelime yapısıyla zamana delalet etmek sadece fiillere özel bir durumdur. Ancak Fârâbî ek olarak “لَا بِالْعَرَضِ” kaydını getirmiş ve bu kayıtlı mastarları tanımın kapsamının dışında bıraktığını söylemiştir.^[90] Ne var ki tanım incelendiğinde bu kaydın fazlalık gibi durduğu görülmektedir. Çünkü zaten “بِنْيَتُهُ” (yapısıyla) ifadesi mastarları kapsam dışı bırakmaktadır. Devamında gelen “لَا بِالْعَرَضِ” kaydı ise aynı maksadı yerine getiren ikinci bir kayıt olmaktadır. Maksadın hâsıl olmasından sonra aynı maksada yönelmek ise tahsilü'l-hâsıl^[91] olmaktadır. Bu ise -tanım her ne kadar efrâdını câmi' ağıyârını mâni' olsa da- tanımı “veciz” olmaktan çıkarmaktadır. Batalyevsî'nin, hem tanımın veciz olması gerektiğini söyleyip^[92] hem de veciz olmayan bir tanımı doğru ve tartışılmaz kabul etmesi onu çelişkiye düşürmektedir.

Zeccâcî'nin tanımının Batalyevsî'nin belirttiği sebeplerden dolayı eksik olduğu kabul edilirse alternatif olarak şöyle bir tanım getirilebilir:

الفعل كلمة تدلّ على معنى مفرد في نفسها مقترن وضعًا بالزمان

“Fiil, ilk konulduğu anlamıyla^[93] zamanla bağlantılı olduğu halde kendi içinde müfret bir manaya delalet eden kelimedir.”

Yukarıda yapılan tanımda “kelime” ifadesiyle yakın cinsi belirtilmiş, “kendi içinde bir manaya delalet etmesi” kaydı ile harfler tanımın kapsamının dışında bırakılmış, “zamanla bağlantılı olması”^[94] kaydı ile de isimler kapsam dışı bırakılmıştır. “وضعًا” ifadesi ise zaman anlamını kaybetmiş “عسى”, “كاد” gibi fiilleri kapsama dâhil etmektedir. Çünkü bu fiiller, ilk olarak bir manaya karşılık olarak koyulduklarında zamanla bağlantılıdır.^[95]

Esterâbâdî'nin (öl. 688/1289) yaptığı fiil tanımı da efrâdını câmi' ağıyârını mâni' ve aynı zamanda veciz olması bakımından kabul edilebilir alternatif bir tanım olarak değerlendirilebilir:

[90] Fârâbî, *el-Manṭık*, 134.

[91] Bir şeyi farklı lafızlarla tekrar etmek.

[92] Batalyevsî, *İşlâhu'l-halel*, 22.

[93] Kelimenin manaya delaleti için koyulduğu ilk anlam.

[94] Mastarların zamanla olan ilişkisinin lafzi değil de iltizâmî olması sebebiyle tanımda dikkate alınmamıştır. Bununla ilgili izahat daha önce geçmişti. Yine bu konu hakkında bkz. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 4/204.

[95] “وضعًا” kaydının lüzumu için bkz. Nûruddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî, *el-Fevâidu'd-diyâ'iyye* (İstanbul: İsmailâğa Yayınevi, 2020), 595,596.

“الفعل ما دل على معنى في نفسه مقترن بزمان من حيث الوزن”^[96]

“Fiil, yapısı yönünden bir zamanla bağlantılı olarak kendi içinde bir manaya delalet eden kelimedir”^[97]

3. HARFİN TANIMI

Bu başlık altında ele alacağımız konu kitabın dördüncü mes'elesidir. Batalyevsî bu meselede Zeccâcî'nin harf tanımına eleştiride bulunmaktadır. Batalyevsî tarafından eleştirilen tanım şu şekildedir:

والحرف ما دل على معنى في غيره، نحو: مِنْ، إِلَى، ثُمَّ

“Harf, kendisinin dışında bir manaya delalet eden kelimedir. “مِنْ”، “إِلَى” ve “ثُمَّ” örneğinde olduğu gibi.”^[98]

Batalyevsî yukarıda verilen tanıma bazı isimlerin de kendileri dışında bir manaya delalet ettiği gerekçesiyle eleştiride bulunmuştur. Bu bağlamda istifham isimleri, mücâzât isimleri ve ism-i mevsulleri kendileri dışında bir manaya delalet eden isimlere örnek vermiştir. Ona göre istifham isimleri ve mücâzât isimleri, istifham ve ceza ifade eden harflerin konumunda kullanılmıştır. Dolayısıyla bu isimler, harflerin hükmünü almış ve onlar gibi kendileri dışında bir manaya delalet etmeye başlamıştır. Aynı şekilde ism-i mevsullerden kastedilen mana aslında sıla cümlesi olduğu için bu isimler de de kendileri içinde bir manaya delalet etmezler. Başka bir ifadeyle ism-i mevsuller, sıla cümlesiyle kendisinden önceki cümle arasında sadece bir bağlaç görevi görmektedir. Dolayısıyla Batalyevsî'ye göre bu tanım, “isim yahut fiil olmayandır” ifadesi eklenmeden tam olamaz.^[99]

Batalyevsî'nin yukarıdaki eleştirisini değerlendirmeden önce şunu belirtmekte fayda vardır: Batalyevsî, bu eleştirisi ile aslında kendisi ile çelişkiye düşmektedir. Çünkü kendisi aynı kitapta, Zeccâcî'nin isim tanımını eleştirirken alternatif bir tanım^[100] getirmiş ve getirdiği bu alternatif tanımı izah ederken “kendi içinde bir manaya delalet eder” kaydının, harfleri ismin tanımının kapsamından çıkardığını belirtmiştir.^[101] Burada ise “kendisinin dışında bir manaya delalet eden isimlerin” varlığından bahsetmektedir. Eğer burada iddia ettiği üzere isimlerden bir kısmı kendi dışında bir manaya delalet ediyorsa daha önce yaptığı isim tanımı bütün

[96] Tanımda “م” harfinin kullanımı ile ilgili 67. dipnotta açıklamalar yapılmıştır.

[97] Necmu'l-eimme Rağıyyuddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu 'Rađi 'ale 'l-Kâfiye*, ed. 'Omer Yusuf Hasen (Libya: Câmi'atu Karyûnus, 1978), 1/40.

[98] Zeccâcî, *el-Cumel*, 17.

[99] Batalyevsî, *İslâhu 'l-halel*, 39.

[100] Bu tanım daha önce verildiği için buraya tekrar yazmaya lüzum görülmemiştir.

[101] Batalyevsî, *İslâhu 'l-halel*, 28.

isimleri kapsamadığı için yetersizdir. Ama oradaki tanımı doğru ise o zaman Zec-câcî'yi yaptığı tanımdan dolayı eleştirecek bir durum yoktur.

Batalyevsî'nin bu konuda yaptığı eleştiride isabet ettiğini söylemek zordur. Çünkü Batalyevsî'nin “kendi dışında manaya delalet eden isimler” olarak ifade ettiği isimlerden istifham ve mücâzât isimleri aslında kendi içlerinde bir manaya delalet etmektedirler. Örneğin istifham isimlerinden “أَيْنَ” mekâna, “كَيْفَ” hâle, “مَتَى” zamana vb. delalet etmektedirler. Aynı şekilde mücâzât isimlerinden “مَنْ” akıl-lılara, “مَا” ise akılsızlara delalet etmektedir. Bu isimlerin ifade ettikleri istifham ve ceza anlamları ise aslında yerine geçtikleri harflerin anlamlarıdır. Normalde “مَنْ عِنْدَكَ” demek “أَمَنْ عِنْدَكَ” demektir. Fakat belirtilen isimlerin istifham harfleriy-le devamlı surette beraber kullanılmaları sebebiyle harfler kaldırılmış ve isimler harflerin yerine de kullanılır olmuştur. Zaten bu isimlerin mebnî olmasının da temel sebebi, ilgili harflerin yerini almalarıdır. Bu itibarla, söz konusu isimler iki türlü delaletle sahiptir: Birincisi, asli delaletleridir ki bu doğrudan kendi lafızlarından anlaşılır; ikincisi ise, istifham ya da ceza harflerinin anlamlarını üstlenmeleri dolayısıyla ortaya çıkan haricî delaletleridir. Dolayısıyla, bu kelimelerin taşıdığı asli anlamlar dikkate alındığında, tanımın kapsamı dışında kalmaları için bir gerekçe bulunmamaktadır. Bu tür ihtimalleri bertaraf etmek amacıyla bazı dilciler tanımın sonuna “فَقَطْ” (sadece) ifadesini eklemeyi tercih etmişlerdir. Böylece hem kendi içinde hem de kendi dışında bir manaya delalet eden kelimeler, doğrudan tanımın kapsamı dışında bırakılmış olur.^[102]

İsm-i mevsuller, belirsiz (mübhem) isimlerdir. Kendi içlerinde bir anlama delalet etmekle birlikte, bu anlamlarındaki kapalılığın yoğunluğu sebebiyle sıra cümlesine ihtiyaç duyarlar. Bu yönleriyle, bir başka kelimeye ihtiyaç duyan harflere benzerlik arz ederler ve bu benzerlik dolayısıyla mebnî kılınmışlardır.^[103] Zira harfler, kendi başlarına bir anlam ifade edemezler; anlam kazanabilmeleri için mutlaka başka bir kelimeye ihtiyaç duyarlar. Aynı şekilde, ism-i mevsuller de sahip oldukları anlamın belirginleşmesi ve tam olarak anlaşılması için bir sıra cümlesine muhtaçtır. Ancak, bu benzerlik, ism-i mevsullerin kendi başlarına herhangi bir anlama delalet etmediklerini göstermez. Zira her iki unsurun başka bir kelimeye olan ihtiyaçları mahiyet itibariyle birbirinden farklıdır. Harfler, yapıları gereği asla bağımsız anlam taşımazken; ism-i mevsuller asli bir anlama sahip olup, bu anlamdaki kapalılığı gidermek amacıyla sıra cümlesine ihtiyaç duyarlar.

Ne var ki, Batalyevsî bu noktadaki değerlendirmesinde, ism-i mevsullerin sıra cümlesine duydukları ihtiyacı, onların manasızlığına bir delil olarak görmüş olmalıdır. Ona göre, bu isimler kendi içlerinde bir manaya delalet etmemektedir. Ancak, eğer ism-i mevsullerin kendi başlarına bir anlam taşımadıkları kabul edile-

[102] Bununla ilgili açıklamalar için bkz. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufaşşal*, 1/81-4/447.

[103] Esterâbâdî, *Şerhu'Radî 'ale'l-Kâfiye*, 3/7.

cek olursa, bu durumda yalnızca Batalyevsi'nin isme dair önerdiği alternatif tanım değil; aynı zamanda Fârâbî'nin benimseyip onayladığı isim tanımı ve diğer birçok dil âliminin ortaya koyduğu tarifler de problemlî hâle gelecektir. Kaldı ki, Batalyevsi'nin aynı eserinde yer alan “isim tarifi” başlığı altındaki alternatif tanımı, dolaylı yoldan da olsa ism-i mevsullerin kendi içlerinde bir manaya delalet ettiklerini kabul ettiğini göstermektedir.

Batalyevsi, Zeccâcî'nin tanımına getirdiği eleştiriden sonra doğru olarak kabul ettiği birkaç tanım belirtir. Bu tanımlardan birisi Sîbeveyh'e ait olan şu tanımdır:

إِنَّهٗ جَاءَ لِمَعْنَى فِي غَيْرِهِ لَيْسَ بِاسْمٍ وَلَا فِعْلٍ

“İsim ve fiil olmayıp kendi dışında bir mana için gelen kelimedir”^[104]

Sîbeveyh'in yaptığı bu tanım Batalyevsi'ye göre Zeccâcî'nin tanımındaki ek siliği tamamladığı için doğru bir tanımdır. Fakat Sîbeveyh'in el-Kitâb isimli eserine bakıldığında tanımın içerisindeki “في غيره” ibaresi eksik olduğu görülmektedir.^[105] Bu kaydın eksikliği dikkate alınması halinde tanımın müellif nezdinde geçerliliğini koruyup korumadığını bilemiyoruz. Ancak bu konuda dolaylı yoldan bir çıkarım yapabiliriz. Şöyle ki müellif, Zeccâcî'nin tanımına eleştiri yaptıktan sonra diğer dil bilginlerinin yaptığı bazı tanımları sıralar ve bu tanımların birçoğunun hatalı olduğunu söyler. Sonra bu tanımları sırasıyla son ikisi hariç eleştirir. Eleştirmede tanımlardan birisi –aşağıda da görüleceği üzere- Sîbeveyh'in tanımıyla aynı sayılır. Fakat müellif bu tanımları doğru bulduğu için mi eleştirmede yoksa tanımların bir kısmını eleştirmeyi yeterli bulup sözü uzatmamak için son iki tanım hakkında görüş bildirmekten mi kaçındı bilemiyoruz. Eğer bu iki tanımı doğru saydığı varsayılırsa Sîbeveyh'in tanımını el-Kitâb isimli eserde geçtiği şekilde de doğru kabul ettiğini söyleyebiliriz.

Batalyevsi'nin, Sîbeveyh'in tanımını kabul etmesi de eleştiriye açıktır. Çünkü Sîbeveyh -Batalyevsi'nin de belirttiği gibi-^[106] el-Kitâb isimli eserinde fiilin ve harfin tanımını yapmış fakat isim için bir tanımda bulunmamıştır. Eğer Sîbeveyh isim ve fiilin tanımını yaptıktan sonra harfi “İsim ve fiil olmayıp kendi dışında bir mana için gelen kelimedir” şeklinde tanımlasaydı, bu anlaşılabilirdi. Okuyucu ismi ve fiili anladıktan sonra bu ikisinin kapsamı dışında kalanların harf olduğunu bilirdi. Çünkü üç kısımdan oluşan kelimenin iki kısmı bilinecek, böylece geriye kalanın harf olduğu anlaşılacaktı. Fakat isim tanımı yapılmadan harf için Sîbeveyh'in böyle bir tanım yapması yetersiz görünmektedir. Çünkü okuyucu isim hakkında bilgi sahibi değildir. Bu sebeple ismin dışında kalan şeylerin de bilgisinden

[104] Batalyevsi, *İşlâhu'l-halel*, 42.

[105] Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 12.

[106] Batalyevsi, *İşlâhu'l-halel*, 29.

mahrum kalacaktır. Bundan dolayı Sîbeveyh'in tanımı genel anlamıyla doğru olsa da kendi kitabı içinde değerlendirildiğinde eksik görünmektedir.

Batalyevsî'nin doğru olarak kabul ettiği bir diğer tanım Fârâbî'ye aittir:

الأداة لفظ يدلّ على معنى مفرد لا يمكن أن يفهم بنفسه وحده دون أن يقرن باسم أو كلمة

“Edat, bir isme yahut kelimeye (fiile) bitişmeksizin kendi başına anlaşılması mümkün olmayan müfret manaya delalet eden lafızdır.”^[107]

Batalyevsî bu tanımların haricinde kendisi de bir tanım yapmaktadır:

إنّه ما يكون أحد جزأي الجملة المفيدة

“Harf, anlamlı cümlelerin iki bölümünden biri olmayan kelimedir.”^[108]

Bu tanımların haricinde -yukarıda da belirtildiği üzere- eleştirmeden yahut doğrulamadan aktardığı iki tanım bulunmaktadır. Bunlardan biri Ebû Abdullah eṭ-Ṭuvâl'e^[109] (öl. 243/858) aittir:

الأداة ما جاءت لمعنى ليست باسم ولا فعل

“Edat, bir mana için gelen, isim ve fiil olmayan kelimedir.”^[110]

Bir diğer tanım ise İbn Keysân'a (öl. 320/932) ait şu tanımdır:

الحرف ما حدث به معنى غير معنى الاسم والفعل

“Harf, kendisiyle isim ve fiilin dışında bir mana ortaya çıkan kelimedir.”^[111]

Yukarıda Fârâbî, Sîbeveyh ve Batalyevsî'nin tanımları dikkate alındığında, Batalyevsî'nin -her ne kadar doğrudan belirtmese de- son iki tanımı da doğruladığı düşünülebilir. Çünkü bu son iki tanım özellikle kendi ifade ettiği ve Sîbeveyh'ten

[107] Fârâbî, *el-Manṭıq*, 133.

[108] Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 42.

[109] Kûfe ekolüne mensup bir nahiv bilginidir. Tam adı Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdullah eṭ-Ṭuvâl'dir. Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/50.

[110] Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 40.

[111] Batalyevsî, *İslâhu'l-halel*, 40. [Batalyevsî İbn Keysân'ın harf tanımını bu şekilde aktarmıştır. Fakat İbn Keysân'a ait 'Abdulhuseyn el-Fetlî ve Hâşim Ṭâhâ Şilâş tarafından el-Mevrid derisinde neşredilen *el-Muvaffakî* isimli eserde tanım daha farklı şekilde geçmektedir. Tanım şu şekildedir: “Huruṭ-u me'ânî isim yahut fiil olmayan fakat bunlara bağlı olan kelimelerdir.” Abdulhuseyn el-Fetlî - Hâşim Ṭâhâ Şilâş, “el-Muvaffakî fi'n-naḥv li Ebi'l-Hâsen Muhammed b. Ahmed b. Keysân”, *el-Mevrid* 4/2 (1975), 106.

aktardığı tanımlara çok benzemektedir. Bu sebeple bu tanımları doğru kabul ettiği için tenkit etmediği çıkarımı yapılabilir.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında konu ele alındığında Batalyevsi'nin benimsemediği tanımların geçerliliği olsa da Zeccâcî'nin tanımına yapılan eleştirinin yerinde olmadığını söyleyebiliriz. Bu sebeple bu tanımların her biri için “farklı ifadelerle yapılmış doğru ve geçerli tanımlardır” denilmesi mümkündür.

SONUÇ

Islâhu'ḥaleli'l-vâkı' fi'l-cumeli'z-Zeccâcî isimli eser Zeccâcînin *el-Cumel* isimli gramer kitabına yazılmış meşhur şerhlerden biridir. Batalyevsi, bu çalışmada incelediğimiz üç meselede *el-Cumel* isimli eserdeki isim, fiil ve harf tanımlarını eleştirmiş, bunların tam bir tanım olmaktan uzak olduğunu, tanım olarak ifade edilen cümlelerin en fazla bu kavramların anlamını zihne yaklaştıran bir resm olabileceğini iddia etmiştir. Bu eleştirilerini yaparken akli ve nakli delillerden yararlandığı görülmektedir. Eleştirilerinin ardından hem kendisi alternatif tanımlarda bulunmuş hem de gerek mantıkçılardan gerekse dil bilginlerinden doğru görüp kabul ettiği kimselerin tanımlarını aktarmıştır. Bilginlerin tanımlarından birini ön plana çıkarmadan önce başka dil bilginlerinin tanımlarını aktarmış ve onları kabul etmeyiş nedenlerini de belirtmiştir. Çalışmada ele alınan üç meselede de aslen bir mantıkçı ve filozof olan Fârâbî'nin tanımlarını en doğru görüş olarak kabul etmiş ve benimsemiştir.

Batalyevsi'nin isim, fiil ve harf tanımlarında yaptığı eleştirilerin hepsinin isabetli olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira çalışma içerisinde de belirtildiği üzere Zeccâcî'nin bazı tanımlarına birtakım açıklamalar getirilebilmektedir. Bununla beraber Batalyevsi'nin yaptığı eleştirilerin bir kısmına başka kaynaklarda dolaylı yoldan cevap verilmiş, bazı yerlerde de çalışma içerisinde cevap bulunmaya çalışılmıştır. Fakat –isim tanımında da görüleceği üzere- bazı hususlarda Zeccâcî'nin tanımını sahih kılıp eleştirileri bertaraf edecek cevaplar bulunamamıştır. Zeccâcî'nin bazı tanımlarının eksik olduğunu söylemek onun tanımını yaptığı kavramın mahiyetini bilmediği anlamına gelmemektedir. Zeccâcî'ye yapılan eleştiriler, tanımını yaptığı kavramların mahiyetini yeterince açıklamadığı iddiasına dayanır. Zeccâcî'nin bu kavramların mahiyetini bilmediğini iddia etmek bu çalışmadan çıkartılabilecek bir sonuç değildir.

Islâhu'l-ḥalel' in tanımları ele alıp değerlendirmesi, inceliklerine değinmesi, bir tanımın nasıl olması gerektiği hakkında bilgi vermesi, tanımların kapsayıcılığını incelemesi bakımından değeri göz ardı edilemeyecek bir eser olduğu aşîkârdır. Aynı zamanda eser diğer meseleleriyle birlikte değerlendirildiğinde Batalyevsi'nin dil bilgisi konusundaki uzmanlığını gösteren bir delil sayılabilir. Ayrıca eserdeki tenkitlerin sadece hata isnat etmek üzerine yapılmadığı göz önüne alındığında,

el-Cumel gibi kapsamlı bir esere alanında uzman bir dil bilgini tarafından çok az sayıda hata isnat edilmesi –ki bunların bir kısmı cevaplandırılmıştır– *el-Cumel*'in birçok coğrafyada yayılıp binlerce okuyucuyla buluşmasının ve günümüze kadar şöhretini korumasının hikmetini açıklayan durumlardan biridir. Zeccâcî'nin *el-Cumel* isimli eserinin Bataleyevsi'nin bu eseriyle beraber eleştirel bir bakış açısıyla okunması dil alanında çalışan kimselere büyük katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Bağdâdî, İsmâil b. Muhammed. *Hedîyyetu'l-‘arîfin esmâu'l-muellîfin ve âsârü'l-muşannefin*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l-me‘ârif, 1951.
- Bardakoğlu, Ali. “Delâlet (Fıkıh)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/119-122. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bataleyevsi, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd. *el-İktidâb fî şerhi edebi'l-kuttâb*. thk. Mustafa es-Sekkâ - Hâmid Abdulmecîd. Kâhire: Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye, 1996.
- Bataleyevsi, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd. *el-İnsâf*. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâ-ye. 1 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-fıkr, 3. Basım, 1987.
- Bataleyevsi, Ebu Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd. *İşlâhu'l-haleli'l-vâkı' fî'l-cumel li'z-Zeccâcî*. thk. Hamza Abdullah Neşratî. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-‘ilmiyye, 1. Basım, 2003.
- Câmî, Nûreddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed. *el-Fevâidu'd-dîyâiyye*. 1 Cilt. İstanbul: İsmailağa Yayınevi, 2020.
- Carl, Brockelmann. *Târîhu'l-edebi'l-‘Arabî*. çev. Dr. Abdu'l-Halîm en-Neccâr. 6 Cilt. Kâhire: Dâru'l-meârif, 1977.
- Çöğenli, M. Sadî. “el-Cümelü'l-Kübrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/114-115. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ebû Ca'fer ed-Dabî, Aḥmed b. Yahyâ b. 'Umeyra. *Buḡyetu'l-multemis fî târîhi ricâli ehli Endulus*. Kâhire: Dâru'l-kuttâbi'l-‘Arabî, 1967.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî. *İrtisâfu'd-ḡarib min Lisâni'l-‘arab*. thk. Receb 'Osmân Muhammed. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1418/1998.
- Esterâbâdî, Necmu'l-eimme Raḡıyyuddîn Muhammed b. el-Ḥasen. *Şerḡu'Raḡî 'ale'l-Kâfiye*. ed. 'Omer Yusuf Ḥasen. 4 Cilt. Libya: Câmî'atu Karyûnus, 1978.
- Fârâbî, Ebû Naṣr Muhammed b. Muhammed b. Tarḡan b. Uzlûḡ. *el-Manṭıḡ 'inde'l-Fârâbî*. thk. Rafîḡ el-'Acem. Beyrût: Daru'l-meşriḡ, 1985.
- Ferruḡ, Omer. *Târîhu'l-edebi'l-‘Arabî*. Beyrut: Dârû'l-ilm li'l-melâyîn, 5. Basım, 1979.
- Fetlî, 'Abdulḡuseyn - Şilâs, Ḥâşim Tâhâ. “el-Muvaffâkı fî'n-naḡv li Ebi'l-Ḥasen Muhammed b. Ahmed b. Keysân”. *el-Mevrid* 4/2 (1975), 103-124.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'ḡûb. *el-Bulḡa fî terâcimi eimmeti'n-naḡvi ve'l-luḡa*. 1 Cilt. Dâru sa'di'd-dîn, 1. Basım, 2000.
- Gazzâlî, Ḥuccetu'l-İslâm Ebû Ḥâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Maḡâşıdu'l-felâsife*. thk. Mahmûd Beycû. Dimeşk: Maṭba'atu's-şabâh, 1. Basım, 2000.
- Ḥamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâḡûṭ b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-buldân*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru's-şadr, 2. Basım, 1995.
- İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâşım Ḥalef b. Abdulmelik. *eş-Şılatu fî târîhi eimmeti Endulus*. thk. es-Seyyit Atṭâr el-Ḥuseynî. 1 Cilt. Mektebetu'l-hâncî, 2. Basım, 1955.
- İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn İbnu'l-Fâris el-Kazvînî. *eş-Sâhibi fî fıkhi'l-luḡati'l-‘arabiyye ve mesâilihâ ve suneni'l-‘Arabî fî kelâmihâ*. b.y.: y.y., 1418/1997.
- İbn Ḥallikân, Ebu'l-‘Abbâs Şemsu'd-Din Ebû Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Dâru's-şadr, 1900.
- İbn Ya'îş, Ebû'l-Bekâ' Ya'îş b. 'Alî el-Halebî. *Şerḡu'l-Mufaşşal li'z-Zemaḡşerî*. thk. İmîl Bedî' Ya'ḡûb. 6 Cilt. Beyrut: y.y., 1422/2001.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâşım Ali b. el-Ḥasen. *Târîhu Dimeşk*. thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Amravî. 80 Cilt. Dâru'l-fıkr, 1995.
- İbnu'l-Esṡr, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî'l-târîḡ*. thk. Omar 'Abdusselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-‘Arabî, 1417/1997.

- İbnu'l-Hâcib, Cemaluddîn. *el-Kâfiye fi 'ilmi'n-naḥv*. thk. Dr. Salih Abdulazim. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-âdâb, 2010.
- İbnu'l-İmâd, A'bdü'l-Hay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*. thk. Maḥmûd Arnâût. 11 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Keşir, 1986.
- İbnu'l-Kıfî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali. *İnbâhu'r-ruvât 'an enbâhi'n-nuḥât*. thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1. Basım, 1982.
- İbnu'l-Manzûr, Cemâluddîn Ebu'l-Faḍl. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru's-şâdir, 3. Basım, 1993.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed. *el-Fihrist*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1978.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *el-Uşûl fi'n-naḥv*. thk. 'Abdülhuseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, ts.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Devletu'l-İslâmi fi'l-Endulus*. 5 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-hâncî, 2. Basım, 1990.
- Kartal, Mustafa. "Arap Dilinde Niyâbe = Niyabah in Arabic Language". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (2021), 149-173.
- Kâtib Celebî, Muştafâ b. Abdillâh. *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*. 2 Cilt. Bağdât: Mektebetu'l-muennâ, 1941.
- Katipoğlu, Hasan. "Cins (Mantık)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Katipoğlu, Hasan. "Fasıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/207. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kurtuluş, Rıza. "Batalyevs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/137. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Maḳḳarî, Ebû'l-'Abbâs Şihâbuddîn Aḥmed b. Muhammed. *Neḥḥu't-ḥib*. thk. İhsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Daru's-şadr, ts.
- Maḳḳarî Ebû'l-'Abbâs Şihâbuddîn Aḥmed b. Muhammed. *Ezhâru'r-riyâd fi aḥbâri'l-Kâdî 'İyâd*. thk. Muştafâ es-Sekâ vd. 5 Cilt. Kahire: Maḥba'atu Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1358/1939.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Batalyevs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/138-139. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Riyâd Zâde, Abdullaṭîf b. Muhammed b. Muştafâ. *Esmâi'l-kutub*. thk. Muhammed et-Tuncî. 1 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-fikr, 3. Basım, 1983.
- Safedî, Şalâhuddîn Ḥalîl b. İzziddin Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyat*. thk. Aḥmed Arnâût. 29 Cilt. Beyrût: Dâru iḥyâi't-turâğ, 2000.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd 'Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî. *el-Ensâb*. thk. 'Abdurrahman b. Yaḥyâ. 13 Cilt. Haydarabad: Dâiratu'l-me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1382/1962.
- Serkîs, Yusuf b. İlyân b. Mûsâ. *Mu'cemu maḥbû'atu'l-'Arabîyye ve'l-mu'arrabe*. 2 Cilt. Mısır: Maḥba'atu serkîs, 1928.
- Sibeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân b. Kanber el-Hârişî. *el-Kitâb*. thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-hâncî, 1408/1988.
- Sirâfî, Ebû Sa'id el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân. *Aḥbâru'n-naḥviyyine'l-baḥriyyin*. thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî - Muhammed 'Abdulmun'im Ḥafâcî. 1 Cilt. Kâhire: Muştafâ el-bâbî el-ḥalebî, 1966.
- Sirâfî, Ebû Sa'id el-Hasen b. Abdillâh b. el-Merzubân. *Şerḥu Kitâbi Sibeveyh*. thk. Aḥmed Hasen Mehdelî - 'Alî Seyyid 'Alî. 5 Cilt. Beyrut: y.y., 2008.
- Şumâlî, Ḥammâd b. Muhammed Ḥâmid. *Ebû 'Abdullah ibnu'l-Faḥḥâr ve cuḥûdihî fi'd-dirâsâti'n-naḥviyyeti me'a taḥkîki kitâbihi şerhi'l-Cumel*. Ummu'l-Ḳurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1410.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddîn. *Buḡyetu'l-vu'ât*. thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetu'l-'aşriyye, ts.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddîn. *Hem'u'l-hevâmi'*. thk. Abdulhamid Hendâvî. el-Mektebetu't-tevfîkiyye, ts.
- Ṭantâvî, Muhammed. *Neş'etu'n-naḥvi ve târiḥu eşheri'n-nuḥât*. thk. Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İsmâil. Mektebtu iḥyâi't-turâğî'l-'Arabî, 1. Basım, 2005.

- Tuna, Bekir. *ez-Zeccâcî ve İştikâku Esmâillâh Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Türker, Ömer. “Tarîf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/28. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yâfi'î, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Es'ad b. 'Alî b. Suleymân. *Mirâtu'l-Cenân ve 'İbretu'l-Yakzân fî M'arifeti mâ Ya 'tebir min Havâdişi'z-Zamân*. Beyrut: y.y., 1417/1997.
- Yahsubî, Ebu'l-Faḍl 'İyâḍ b. Mûsâ b. 'İyâḍ. *el-Gunyetu fî şuyûhi Kâḍî 'İyâḍ*. thk. Mahir Zuheyr Cerrâr. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1982.
- Yıldız, Musa. “Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *el-Cumel*. thk. İbn Ebî Şeneb. 1 Cilt. Cezâir, 1926.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım. *el-İḍâḥ fî 'ileli'n-naḥvi*. thk. Mâzin el-Mubarek. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'n-nefâis, 5. Basım, 1986.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Oṣmân. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ḥadîṣ, 1427/2006.
- Zehebî, Şemsuddîn. *el-İber*. thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sa'îd Besyûnî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-İlmiyye, ts.
- Zemaḥşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr. *el-Mufaṣṣal fî Şina'ati'l-İ'râb*. thk. 'Alî bû-Mulaḥḥam. Beyrut: y.y., 1993.
- Ziriklî, Ḥayruddîn b. Maḥmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-Aḫlâm*. 8 Cilt. Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Zubeydî, Muhammed b. el-Ḥasen b. 'Ubeydullah. *Ṭabeḳātu'n-naḥviyyin ve 'l-luğaviyyin*. thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim. Daru'l-me'ârif, 2. Basım, ts.